

محیط‌شناسی ژئوپلیتیکی ایران-عراق

دکتر حسن کامران^۱، علی محمدپور^۲ و فرهاد جعفری^۳

چکیده

ارزش‌های جغرافیایی فرصت‌هایی هستند که مطلوب بازیگران سیاسی اعم از فردی یا گروهی واقع می‌شوند. این ارزش‌ها و عوامل جغرافیایی در مجموعه‌های کلی: شامل مکان و فضای جغرافیایی، الگوهای فضایی و انسان‌ها قرار دارند که مطلوبیت سیاسی پیدا می‌کنند و توجه بازیگران را به خود جلب می‌نمایند. به عبارتی آنها بار سیاسی به خود می‌گیرند و بدین ترتیب ماهیت ژئوپلیتیکی می‌یابند.

ایران و عراق در منطقه ژئواستراتژیک خاورمیانه قرار گرفته و از موقعیت و شرایط خاصی برخوردارند به طوری که مورد توجه قدرت‌های جهانی قرار گرفته‌اند. اما عوامل و ارزش‌های جغرافیایی دو کشور یکسان نیست و ایران در این زمینه برتری زیادی نسبت به عراق دارد. هدف از این تحقیق بررسی شرایط، موقعیت و عوامل و ارزش‌های ژئوپلیتیکی دو کشور ایران و عراق و شناخت جایگاه دو کشور در این زمینه است که با بررسی صورت گرفته با روش تحقیقی توصیفی و تحلیلی به این نتیجه می‌رسد که این شرایط و ویژگی‌ها در ایران نسبت به عراق بسیار مطلوب‌تر و برتری قرار دارد.

کلیدواژگان: ژئوپلیتیک، عوامل ژئوپلیتیکی، جغرافیا، سیاست، ایران و عراق.

۱. دانشیار دانشگاه تهران، دانشکده جغرافیا

۲. دانشجوی دکتری جغرافیای سیاسی، دانشگاه تهران

۳. کارشناس ارشد جغرافیای طبیعی

مقدمه

جغرافیا سیستمی مرکب از عوامل و عناصر طبیعی، محیطی و انسانی درهم تنیده و مرتبط با هم است که فضای سطح سیاره زمین را به مثابه زیستگاه انسان تشکیل می‌دهد.

ارزش‌ها و عوامل جغرافیایی به لحاظ ساختاری و یا کارکردی ماهیتی دوگانه دارند. بدین معنا که یک عامل جغرافیایی برای یک گروه یا فرد انسانی ممکن است، مثبت تلقی شود در حالی که همان عامل برای گروه و یا فرد دیگر دارای ارزش منفی انگاشته می‌شود. به علاوه اینکه هویت ساختی و کارکردی عوامل، دارای ارزش ثابت و پایدار نیستند. بنابراین می‌توان ادعا کرد که عوامل جغرافیایی از سیالیت ارزشی برخوردار هستند (حافظ‌نیا، ۱۳۸۱: ۱۵۵).

ارزش‌های جغرافیایی فرصت‌هایی هستند که مطلوب بازیگران سیاسی اعم از فردی یا گروهی واقع می‌شوند. زیرا اول آنها می‌توانند تولیدکننده قدرت باشند، دوم کاربری آنها می‌تواند به سلب قدرت رقبا منجر شود و سوم تأمین‌کننده نیازهای حیاتی و منافع جمعی و فردی هستند. این ارزش‌ها و عوامل جغرافیایی در مجموعه‌های کلی: شامل مکان و فضای جغرافیایی، الگوهای فضایی و انسان‌ها قرار دارند که مطلوبیت سیاسی پیدا می‌کنند و توجه بازیگران را به خود جلب می‌کنند. به عبارتی آنها بار سیاسی به خود می‌گیرند و بدین ترتیب ماهیت ژئوپلیتیکی می‌یابند (همان: ۱۵۶).

ژئوپلیتیک از زمان وضع واژه آن از نظر مفهومی و نیز موقعیت اجتماعی و علمی دچار فراز و نشیب شده و از حالتی شناور در موضوعات مورد اطلاق نیز برخوردار بوده است. این واژه در بین جغرافیدانان، سیاستمداران حرفه‌ای، نظامی‌ها و متخصصین علوم سیاسی و روابط بین‌الملل رواج داشته و دارد.

ژئوپلیتیک از اوایل قرن بیستم با طرح اندیشه مکیندر مطرح گردید و در سال‌های بعد با استقبال اندیشمندان سیاسی روبرو شد، به گونه‌ای که تعداد زیادی از تحلیلگران مسائل قرن بیستم وقایع عمده بین‌المللی و منطقه‌ای را در حد زیادی متأثر از نوع نگرش طرح‌های ژئوپلیتیک و حاصل تفکر متفکران این رشته می‌دانند.

ژئوپلیتیک "تصویری کلان" را ارائه داده و روش ارتباط تحولات محلی و منطقه‌ای با سیستم و نظام جهانی به عنوان یک کل را پیشنهاد می‌دهد (اتوتایل و دیگران، ۱۳۸۰: ۲۲). علاوه

براین یک شیوه فضایی اندیشیدن درباره آرایش بازیگران، عناصر و موقعیت‌های مختلف را به طور همزمان بر روی صفحه شطرنج جهان نشان می‌دهد (همان).

مهمترین عرصه تجلی رابطه جغرافیا و سیاست، نظام سیاسی مستقل و یا حکومت است که به نیابت از دو عنصر پایدار یعنی سرزمین و ملت یا انسان‌های بومی و مقیم آن موجودیت یافته و به ایفای نقش می‌پردازد (حافظ‌نیا، ۱۳۷۹: ۱۳۰ و ۱۳۹). درک واقعیت‌های جغرافیایی و در رأس آن پدیده‌های انسانی می‌تواند راهگشای مسئولان کشورها باشد تا بتوانند به عنوان یک بازیگر مهم وارد صحنه‌های منطقه‌ای و بین‌المللی شوند (عزتی، ۱۳۸۰: ۲). بنابراین عوامل و ارزش‌های جغرافیایی می‌توانند به سطح قدرت یک کشور در مقابل کشور مقابل کمک کنند و یا اینکه آن را محدود سازند.

ایران و عراق نیز از نظرگاه این عوامل و ارزش‌ها دارای تفاوت زیادی هستند. با بررسی این عوامل و ارزش‌ها در دو کشور به نظر می‌رسد که ایران در جایگاه برتر از نظر عوامل و ارزش‌های ژئوپلیتیکی قرار می‌گیرد. هدف از این تحقیق بررسی این عوامل و ارزش‌ها در دو کشور ایران و عراق است. که با روش توصیفی و تحلیلی و مطالعه کتابخانه و اسنادی به این مهم می‌پردازد.

۱. عوامل فیزیکی

۱.۱. موقعیت استراتژیکی ایران و عراق

موقعیت و موضع استراتژیکی یکی از عوامل قدرت است. یکی از عوامل تأثیرگذار و تعیین‌کننده در ایجاد موقعیت استراتژیکی و نظامی یک کشور، جغرافیا است. ذخائر و منابع یک کشور نیز از جهت اقتصادی تأثیر به‌سزایی در وضع استراتژیکی آن دارد (کاظمی، ۱۳۷۲: ۱۹۳).

ایران به دلیل قرار گرفتن در منطقه خاورمیانه به عنوان حد فاصل سه قاره آسیا، اروپا و آفریقا از محوریت ارتباط منطقه‌ای برخوردار است. همچنین ایران با داشتن موقعیت بری و بحری، ارتباط با حوزه‌های متعدد ژئوپلیتیکی از جمله قرارگرفتن در بین دو حوزه بزرگ انرژی جهان (خلیج فارس و دریای خزر)، قرارگرفتن در تنگه استراتژیک هرمز، عبور لوله‌های مختلف نفت و گاز و همچنین، قابلیت‌های ارتباطی ایران در حوزه‌های جاده‌ای، راه‌آهن، هوایی،

الکترونیکی و...، وجود کشورهای محصور در خشکی در مرزهای شمال کشور و همچنین نفوذ فرهنگی و تمدنی آن در حوزه‌های ژئوپلیتیکی پیرامون، حضور قدرت‌های برتر جهانی در همسایگی ایران و نفوذ در خاک همسایگان آن، از موقعیت ژئواستراتژیکی ویژه‌ای برخوردار است.

کشور عراق نیز از موقعیت استراتژیکی خاصی برخوردار است. این سرزمین که تا جنگ جهانی اول، «بین‌النهرین» نامیده می‌شد، به دلیل خاک حاصلخیز و آب فراوان از قدیم به عنوان قطب جاذب جمعیت تمدن‌ساز مطرح و همواره مورد هجوم همسایگان بوده‌است. در حال حاضر نیز به خاطر وجود منابع نفت و گاز و موقعیت ارتباطی مورد توجه قدرت‌های جهانی است و به اعتقاد اکثر کارشناسان همین مسائل باعث اشغال آن شد. اما عدم دسترسی مناسب عراق به آب‌های آزاد و نیاز آن به همسایگان و عدم وجود دفاع طبیعی از جمله تنگناهای ژئواستراتژیکی این کشور به‌شمار می‌آید. مشکل ژئواستراتژیکی عراق در دوران صلح می‌تواند از طریق ایران حل و فصل شده و ایران می‌تواند با فراهم آوردن شرایط عراق را از این بن‌بست خارج کند (عزتی، ۱۳۷۹: ۵-۸۴).

۱.۲. موقعیت ارتباطی ایران و عراق

وجود شبکه راه‌آهن، کانال‌ها و رودخانه‌های قابل کشتیرانی و نیز امکانات حمل و نقل هوایی گسترده، قطعاً در دسترسی مؤثر حکومت مرکزی به نقاط مختلف کشور، اهمیت به‌سزایی دارد و می‌تواند موجبات دفع حملات مرزی و یا واگرایی‌های گروه‌های مختلف را پدید آورد.

جدول ۱. وضعیت شبکه ارتباطی کشورهای ایران و عراق

کشور	طول جاده‌ها (کیلومتر)	مساحت واقع شده یک کیلومتر جاده (کیلومتر مربع)	طول خط آهن (کیلومتر)	مساحت واقع شده یک کیلومتر خط آهن (کیلومتر مربع)	طول سواحل به کیلومتر	تعداد فرودگاه		
						باند آسفالته به طول بیش از ۳ کیلومتر	باند آسالت	باند شوسه
ایران	۱۷۹۳۸۸	۹	۹۴۹۳	۱۷۳	۲۷۰۰	۸۸	۴۱	۱۹۲
عراق	۴۵۵۵۰	۱۰	۲۲۰۰	۱۹۹	۵۰	۵۸	۲۱	۳۲

Source: CIA-The World factbook.com/2006

کشور عراق نیز موقعیت گذرگاهی دارد. عراق شرقی‌ترین کشور عربی است که مرز خشکی طولانی با کشورهای غیر عرب در آسیا داشته و همواره خود را نگهبان دروازه شرقی جهان عرب معرفی می‌کند. این سرزمین از گذشته‌های دور، یکی از مسیرهای اتصال‌دهنده آسیا به اروپا و آفریقا و کوتاه‌ترین راه خشکی برای عبور زائران خانه خدا (مکه) برای مسلمانان آسیای مرکزی، شبه قاره هند، ایران و حتی قفقاز و آسیای صغیر محسوب می‌شود. اما در کنار آن عراق به منظور ارتباط با دنیای خارج از هر مسیری به استثناء سواحل این کشور در خلیج فارس که آن هم بسیار نامناسب است، نیاز به عبور از خاک یک یا چند کشور همسایه دارد.

۳.۱. برخورداری از موقعیت دریایی و ساحلی (دسترسی به آبهای آزاد)

از منظر جغرافیای سیاسی میزان دسترسی واحدهای سیاسی به دریا و آبهای آزاد، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. بر این اساس، کشورها در سه گروه محصور در خشکی، ساحلی و جزیره‌ای تقسیم می‌شوند.

کشور ایران با سه حوزه آبی دریای خزر، دریای عمان و خلیج فارس مرتبط است. طول خطوط ساحلی ایران در جنوب، حدود ۲۰۴۳ کیلومتر و در حوزه دریای خزر حدود ۶۵۷ کیلومتر است (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۵) که با طول سواحل جزایر خلیج فارس طول سواحل به بیش از ۳۴۰۰ کیلومتر افزایش می‌یابد.

وجود بنادر متعدد و استراتژیک (۱۱ بندر مهم و فعال) در خلیج فارس، برخورداری از جزایر زیاد و استراتژیک، قرار گرفتن در کنار تنگه استراتژیک هرمز، ارتباط با اقیانوس هند و دریاها، آزاد، موقعیت استراتژیکی ویژه‌ای جهت بدست آوردن امتیازات و بهره‌برداری‌های سیاسی، اقتصادی، نظامی و استراتژیک به ایران بخشیده‌است.

این در حالی است که عراق تنها کشور حاشیه خلیج فارس است که کمترین ساحل را داشته و بدین لحاظ مشکلات استراتژیکی دارد؛ به‌گونه‌ای که بر رفتارهای سیاسی - نظامی آن اثرگذار است (حافظ نیا، ۱۳۷۱: ۲۵۷).

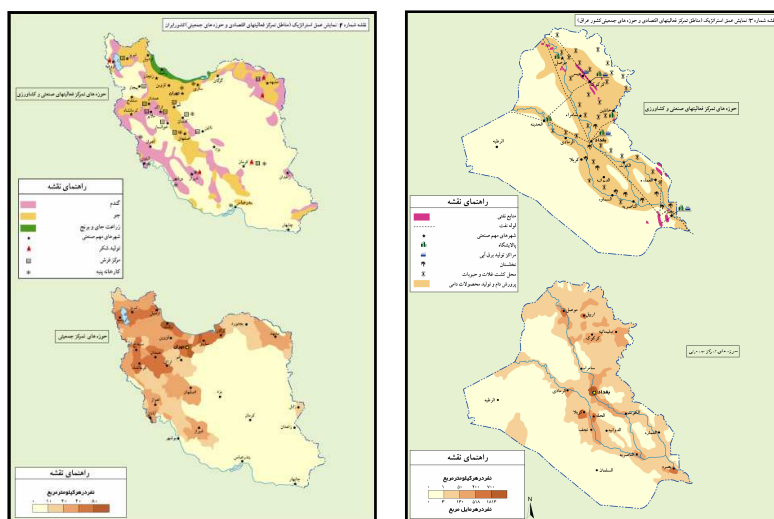
۱.۴. وسعت و عمق استراتژیک ایران و عراق

مساحت خشکی کشور ایران ۱۶۴۸۱۹۵ کیلومتر مربع محاسبه شده است این مقدار وسعت ۱/۳ درصد کل مساحت کره زمین و یا حدود یک درصد مساحت خشکی‌ها را شامل می‌شود که از این نظر جز کشورهای وسیع محسوب می‌شود (میرحیدر، ۱۳۸۰: ۱۵۲)، و از این حیث شانزدهمین کشور جهان (صفوی، ۱۳۷۸: ۷۴) و تقریباً برابر ۶ کشور اروپایی یعنی فرانسه، پرتغال، بلژیک، اتریش، دانمارک و سوئیس است. وسعت کل کشور عراق نیز ۴۳۷۰۷۲ کیلومترمربع بوده که ۴۳۲۱۶۲ کیلومترمربع آن خشکی و ۴۹۱۰ کیلومترمربع نیز آبی شامل دریاچه‌ها، باطالق‌ها و سایر پهنه‌های آبی است (www.CIA-Factbook/Iraq) که به لحاظ وسعت و پهناوری رتبه پنجاهم را در میان کشورهای جهان حائز است.

عمق استراتژیکی نیز ابعاد وسیع طول و عرض وسختی دسترسی کشورهای همجوار به مناطق، تراکم جمعیتی و فعالیت‌های اقتصادی را شامل می‌شود که از نظر حیاتی اهمیت فوق‌العاده‌ای دارند. عمق استراتژیک علاوه بر ویژگی‌های هندسی مانند شکل و پهناوری از ویژگی‌ها و پتانسیل‌های طبیعی و ظرفیت‌های محیطی و موقعیت ویژه ارتباطی و اقتصادی نیز تبعیت می‌کند. بر این مبنا نقاط استراتژیک ایران به علت پهناوری و وسعت زیاد، پراکنده بوده و در یک حوزه متمرکز نشده‌اند. طبق نقشه‌های مربوط (نقشه ۳ و ۴)، حوزه‌های اصلی جمعیتی و سیاسی، مراکز عمده اقتصادی و انرژی در ایران بیشتر در مناطق مرکزی، شمالی، شمال‌شرقی و شمال‌غربی، جنوب و جنوب‌غربی استقرار دارند. اما در کشور عراق به علت محدودیت حوزه‌های استراتژیک

کشور به طور منسجم و متمرکز در یک کریدور طبیعی به موازات مرزهای غربی ایران استقرار یافته است.

بنابراین به علت پراکندگی حوزه‌های استراتژیک ایران در نقاط مختلف و بخصوص قرارگرفتن آنها در پشت دیواره زاگرس و فاصله زیاد آنها به مناطق مرزی در غرب، به لحاظ عمق استراتژیکی برتری فوق‌العاده‌ای نسبت به کشور عراق دارد، زیرا نه تنها حوزه‌های استراتژیکی و حیاتی کشور عراق در فاصله نزدیکی (حداکثر حدود ۲۰۰ کیلومتری) به مرزهای ایران تمرکز یافته‌اند، بلکه ایران به علت برتری و اشراف توپوگرافیکی تسلط کافی به این مناطق دارد. بیشترین فاصله مناطق ایران تا مرز عراق (کشتگان) نیز حدود ۱۴۵۰ کیلومتر است در صورتی که بیشترین فاصله عراق تا مرز ایران در حدود ۶۰۰ کیلومتر است. نزدیکترین فاصله تهران به مرز عراق نیز حدود ۴۵۰ کیلومتر است در صورتی که نزدیکترین فاصله بغداد به مرز ایران ۱۳۰ کیلومتر است.

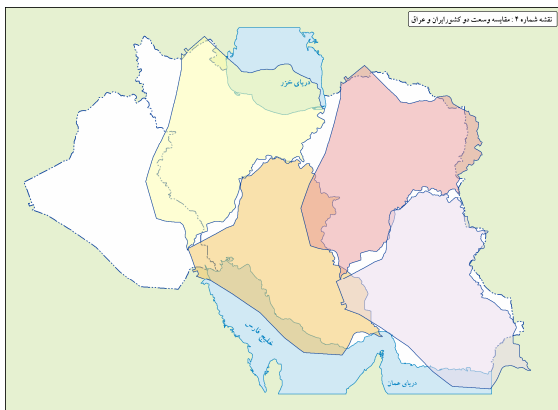
نقشه ۳ و ۴. مقایسه عمق استراتژیک ایران و عراق با

نشان دادن پراکندگی جمعیت و تمرکز فعالیت‌های اقتصادی

۱. ۵. شکل ایران و عراق

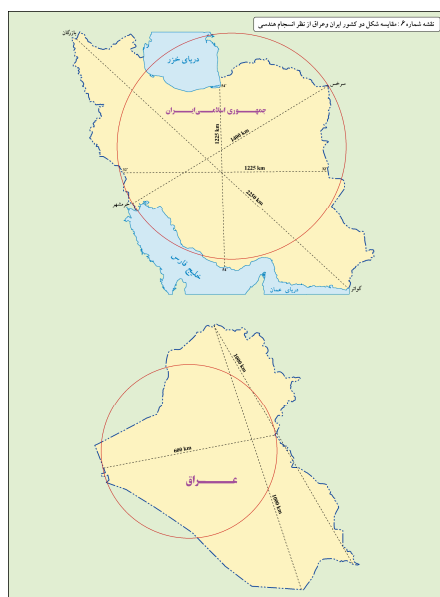
کشور ایران به لحاظ شکل هندسی، هندسه و ابعاد نسبتاً منظم و متقارنی دارد. از نظر هندسی این کشور به شکل یک متوازی‌الاضلاع یا لوزی بوده و دارای دو قطر بزرگ و کوچک است، به

طوری‌که اگر نصف‌النهار 54° و مدار 32° را به عنوان نصف‌النهار و مدار میانه در سطح ایران در نظر بگیریم، مشخص می‌گردد که طول آنها تقریباً نزدیک به هم بوده و هر کدام حدود ۱۲۲۵ کیلومتر طول دارند.

نقشه ۵. مقایسه وسعت ایران و عراق

شکل کشور عراق تقریباً شبیه مثلث متساوی‌الاضلاعی است که رأس آن متوجه اردن و قاعده بزرگ آن مرز مشترک ایران و عراق است، با این شرایط کشور عراق نیز از نظر هندسی تا حدودی جز کشورهای فشرده محسوب می‌شود. منتهی میزان فشردگی آن نسبت به ایران کمتر است (نقشه ۶).

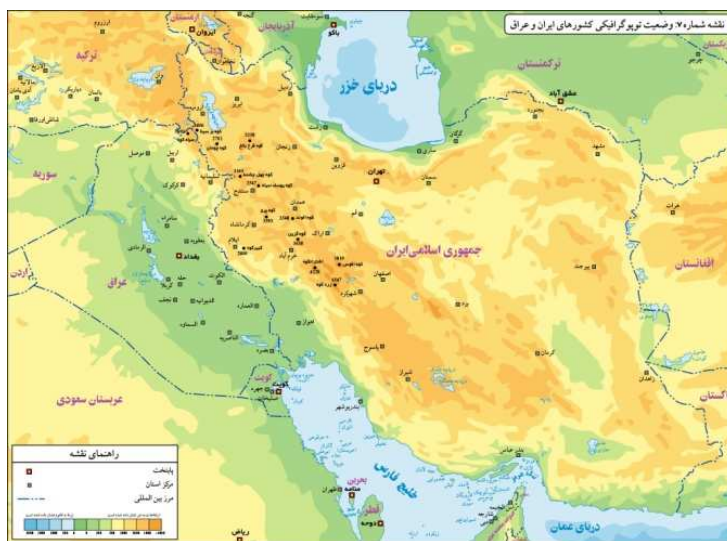

نقشه ۶. مقایسه شکل دو کشور ایران و عراق

۱. ۶. وضعیت توپوگرافی ایران و عراق

کشور ایران قسمت عمده‌ای از فلات ایران را شامل می‌شود، این فلات توسط حصارهای کوهستانی محصور شده است، رشته ارتفاعات آذربایجان، البرز و خراسان این پهنه طبیعی را از چاله‌ها، جلگه‌ها و دشتهای حاشیه شمالی، سلسله جبال مرتفع زاگرس و کوههای مکران از جانب غرب، جنوب غربی و جنوب، این منطقه طبیعی را از جلگه بین‌النهرین، خلیج فارس و دریای عمان جدا می‌سازد. بنابراین فلات ایران از نظر ارتفاعی و توپوگرافی اشراف و تسلط کامل به جلگه‌ها و چاله‌ها و دشتهای پیرامون خود دارد و این بزرگترین امتیاز ژئواستراتژیکی برای این کشور محسوب می‌شود.

کشور عراق از نظر توپوگرافی یک کشور جلگه‌ای و مسطح محسوب می‌شود، بیش از ۹۰ درصد قلمرو این کشورها را جلگه‌ها و دشتهای مسطح و نسبتاً بی‌عارضه تشکیل می‌دهد. فقط از جانب شمال شرقی و شمال امتداد و انتهای ارتفاعات زاگرس و ارتفاعات توروس ترکیه بطور محدود توپوگرافی این کشور رابه هم زده است (نقشه ۷).

نقشه ۷. وضعیت توپوگرافی ایران و عراق

۲. عوامل انسانی

مهمترین عامل در ژئوپلیتیک انسان است زیرا تمام پدیده‌های محیط طبیعی چه ثابت و چه متغیر در یک قطب و انسان در قطب دیگر قرار دارد (عزتی، ۱۳۷۷: ۹۲). اما در تجزیه و تحلیل جمعیت تنها نباید به جنبه‌های کمی جمعیت توجه کرد.

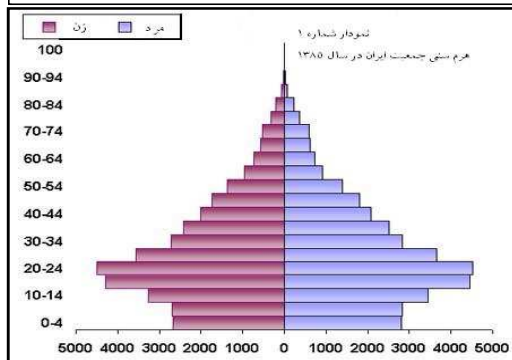
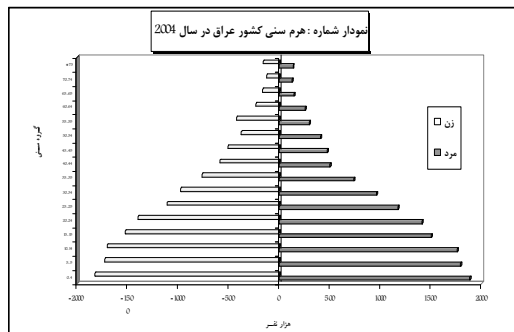
۱. ۲. کمیت جمعیت در ایران و عراق

ساختمان سنی ایران نشان‌دهنده جوان بودن جمعیت است زیرا بیش از ۶۰ درصد جمعیت پایین‌تر از ۲۴ سال سن دارند ولی باتوجه به کوچک شدن پایه‌های هرم (زیر ۱۵ سال)، جمعیت ایران در آینده از نظر جمعیت فعال به بهترین دوره زمانی خود می‌رسد (نمودار ۱).

جدول ۲. ویژگی‌های کمی جمعیت ایران و عراق

کشور	تعداد جمعیت هزار نفر	درصد نرخ رشد	نسبت مردان به زنان	جمعیت شهری (درصد)	جمعیت روستایی (درصد)
ایران	۶۸۶۸۸	۱/۳	۱۰۳	۶۱/۳	۳۸/۸
عراق	۲۷۱۳۵	۲/۷	۱۰۰	۷۳/۷	۲۶/۳

Source: Cia-the Factbook/2006 & UNDP,2005

در عراق نیز حدود ۳۹/۵ درصد را افراد زیر ۱۴ سال، ۵۷/۴ درصد را افراد ۶۵-۱۵ سال و ۳/۱ درصد را افراد بالای ۶۵ سال تشکیل می‌دهند (UNDP, 2005: 17).

به طور کلی از لحاظ ویژگی‌های کمی و ساختار جمعیتی، کشور ایران نسبت به عراق وضعیت بسیار مطلوب‌تری دارد. جمعیت ایران از لحاظ تعداد بیش از ۲/۵ برابر عراق بوده و توزیع نسبی جمعیت نیز پایه‌های هرم شروع به کوچک شدن و میانه هرم شروع به گسترده شدن نموده است. در حالی که هرم سنی عراق نشان می‌دهد که پایه‌های هرم بسیار گسترده است و این به خاطر رشد زیاد جمعیت در این کشور است.

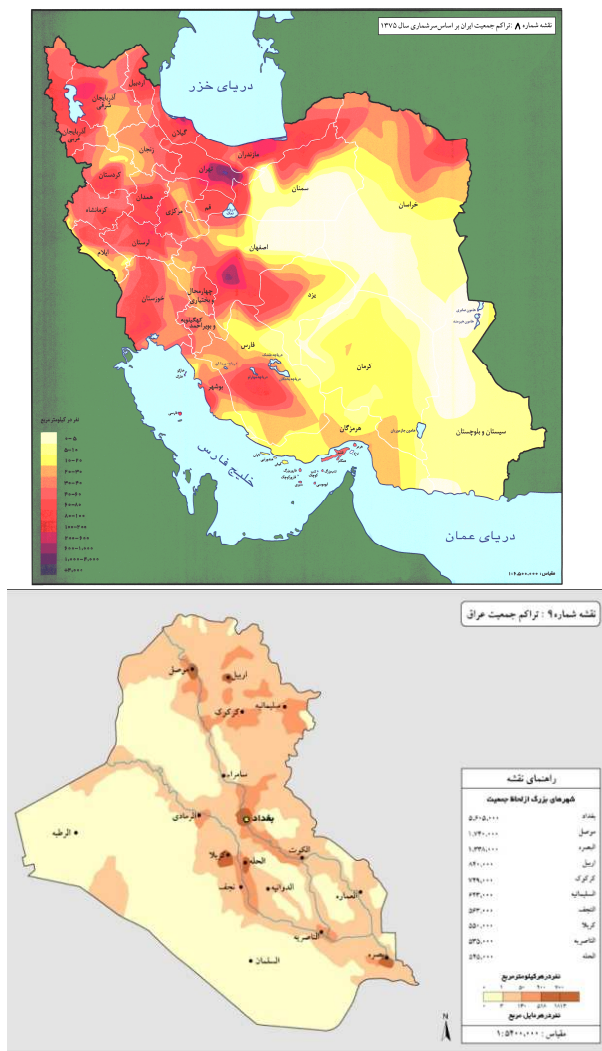
۲.۲. پراکندگی جمعیت و تراکم آن در ایران و عراق

به لحاظ تراکم نسبی جمعیت، ایران یکی از خلوت‌ترین کشورهای جهان به شمار می‌آید. در حال حاضر ۹۰ درصد از جمعیت ایران در نیمه غربی و شمالی با وسعتی نزدیک به ۴۵ درصد مساحت کل کشور ساکن است. تراکم جمعیت در قسمت غربی حدود ده برابر قسمت شرقی است (یعنی ۸۰/۵ نفر در مقابل ۸/۷ نفر در کیلومتر مربع) و پرتراکم‌ترین نقطه کشور دشت‌های ساحلی شمالی است که ۱۱ درصد کل جمعیت کشور در وسعتی نزدیک به ۳ درصد از کل مساحت کشور زندگی می‌کند. کم‌تراکم‌ترین منطقه کشور در نواحی شرقی با ۱۵ نفر در کیلومتر مربع است (مبانی نظری و مستندات برنامه چهارم توسعه، ۱۳۸۳: ۲۸۶). اما جدای از تراکم نسبی و زیستی، قطب‌های مختلف در سطح کشور پراکنده شده‌اند.

پراکندگی جمعیت در عراق نیز وابسته به منابع زیستی، بویژه آب است. اکثریت جمعیت عراق در نوار باریکی از شمال شرق تا جنوب شرق به عرض ۲۰۰ کیلومتر در حاشیه مرز ایران پراکنده شده‌اند. که در زمین‌های حاصلخیز و یا دشت‌های آبرفتی، میزان تراکم جمعیت افزایش می‌یابد (سیف‌زاده، ۱۳۷۹: ۱۲۵). به جز مناطق کوهستانی شمال شرقی، جمعیت عراق عمدتاً در اطراف حوزه‌های رودخانه‌ای اسکان یافته‌اند.

به لحاظ پراکندگی در توزیع جمعیت نقشه و پراکندگی و تراکم جمعیت دو کشور ایران و عراق نشان می‌دهد که هر چند هر دو کشور از توزیع متناسبی از لحاظ جمعیتی برخوردار نیستند ولی توزیع جمعیت در ایران در سطح سرزمین بسیار متناسب‌تر از عراق است. نقشه

پراکندگی جمعیت ایران نشان می‌دهد که جمعیت به صورت پراکنده در نواحی غربی، جنوبی، شمالی، مرکزی و شمال شرقی از تراکم متناسبی برخوردار بوده و به نوعی جمعیت در این نواحی پراکنده شده است. ما در این نواحی نقاط شهری بزرگ و متراکمی را هر چند به صورت نقطه‌ای داریم. ولی در عراق جمعیت به صورت یک نوار باریک از شمال تا جنوب در طول مرزهای ایران و با عرض کمتر از ۲۰۰ کیلومتری پراکنده شده‌اند که این وضعیت، عراق را در مقابل ایران آسیب‌پذیر نموده و در موضع ضعف قرار می‌دهد (نقشه ۸ و ۹).

نقشه ۸ و ۹. مقایسه پراکندگی جمعیت ایران و عراق

۳.۲. وضعیت قومی، نژادی و مذهبی

ایران: سرزمین ایران به دلایل مختلف در طول هزاران سال، گروههای قومی، زبانی، فرهنگی و مذهبی گوناگون و متنوعی را در پهنه خود جای داده است.

نژاد: تاریخ‌نگاران ایرانی و غربی معتقدند که ساکنان ایران از نژاد آریایی‌های هند و اروپایی‌اند که ۳۵۰۰ سال پیش وارد خاک ایران شدند. اما عده‌ای معتقدند که آمیزش نژادی در طی سالیان دراز در حد گسترده‌ای اتفاق افتاده و عده‌ای نیز معتقدند که این آمیزش نژاد با ترک‌ها، مغول‌ها و اعراب ناچیز بوده است (کاتم، ۱۳۸۳: ۲۹-۱۸).

قومیت: در دوران معاصر بطور اعم، هویت‌های قومی با عناصری مثل زبان و مذهب تعریف می‌شوند و براساس این تعلقات در کشور ایران بیش از ۶۰ قوم، زیر قوم، قبیله، ایل و گروههای زبانی و قومی قابل تشخیص هستند (افتخاری، ۱۳۷۸: ۳۶). بنابراین با توجه به تقسیم‌بندی‌های مختلف از قومیت‌های ایرانی توسط پژوهشگران ۶ قوم آذری، کرد، بلوچ، ترکمن، عرب و لر به عنوان اقوام مهم و مؤثر تلقی می‌شوند (شامی، ۱۳۸۵: ۶۵). فارس‌ها حدود ۵۹ درصد، آذری‌ها ۲۴ درصد، کردها ۷ درصد، عرب‌ها ۳ درصد و بلوچ‌ها، ترکمن‌ها و لرها هر کدام ۲ درصد از جمعیت ایران را دربرمی‌گیرند و ۱ درصد نیز متعلق به سایر اقوام است (CIA-Factbook.IRAN/2006).

جدول ۳. ویژگی‌های اقوام مهم و مؤثر در قومیت ایران

ردیف	نام قوم	زبان - گویش	دین	مذهب	پراکنندگی جغرافیایی
۱	آذری	ترکی آذری	اسلام	شیعه دوازده امامی	شمال غرب کشور و بطور پراکنده در استانهای دیگر
۲	کرد	فارسی با گویش کردی	اسلام	سنی (شافعی) و شیعه دوازده امامی	غرب و شمال غرب کشور و بطور پراکنده در شمال استان خراسان
۳	عرب	عربی	اسلام	اکثریت شیعه	در مرکز و جنوب خوزستان و بطور پراکنده در استانهای ساحلی جنوبی
۴	بلوچ	فارسی با گویش بلوچی	اسلام	سنی (حنفی)	استان سیستان و بلوچستان و بطور پراکنده در استانهای کرمان، خراسان جنوبی و شرق هرمزگان
۵	ترکمن	ترکمن	اسلام	سنی (حنفی)	استان خراسان شمالی و استان گلستان
۶	لر	فارسی با گویش لری	اسلام	شیعه دوازده امامی	استان لرستان، خوزستان، چهار محال بختیاری، کهگیلویه و بویراحمد، ایلام و اطراف بطور پراکنده

مأخذ: (شامی، ۱۳۸۵: ۶۳).

دین و مذهب: اکثریت قریب به اتفاق مردم ایران پیرو دین اسلامند. براساس سرشماری سال ۱۳۸۵ کل کشور، ۹۹/۵۶ درصد از جمعیت کشور را مسلمانان تشکیل می‌دهند که خود به دو

گروه عمده شیعه و سنی تقسیم می‌شوند. زرتشتی با ۰/۰۵ درصد، مسیحی ۰/۱ درصد و کلیمی ۰/۰۲ درصد، سایر ادیان و مذاهب مهم موجود در ایران هستند و ۰/۲ درصد نیز متعلق به سایر ادیان و مذاهب است (سالنامه آماری ۱۳۸۵ کشور، ۱۳۸۶: ۹۵). از این میان شیعه دوازده امامی با حدود ۹۴ درصد جمعیت، مذهب رسمی شناخته شده است.

وضعیت قومی، نژادی و مذهبی عراق: کشور عراق که در قرن بیستم و با فروپاشی امپراتوری عثمانی ایجاد شده، فاقد پیشینه تاریخی به عنوان یک دولت ملی مستقل و همبستگی‌های لازم به عنوان ملت است (جعفری‌ولدانی، ۱۳۷۶: ۱۱۰). و سه گروه با کمترین صفات مشترک گردهم آورده شدند (سالینجر و لوران، ۱۳۷۴: ۲۲).

نژاد و قومیت: در دوران رژیم بعث، برابر اعلام دولت، جمعیت عرب ۷۶ درصد، کرد ۱۹ درصد، و باقی‌مانده آنها را ترکمنها، آشوری‌ها و ارمنی‌ها تشکیل و کردها بزرگترین اقلیت نژادی عراق بودند (مرتایمر، ۱۳۷۹: ۳-۱۰۲).

دین و مذهب: نسبت مسلمانان به کل جمعیت عراق ۹۷ درصد آمده و ۳ درصد بقیه نیز شامل مسیحیان و پیروان دیگر ادیان می‌شود که از جمله یهودیان، یزیدی‌ها، بهائی‌ها و صابئین هستند. نسبت شیعیان به کل جمعیت این کشور، ۶۰ تا ۶۵ درصد و نسبت اهل سنت بین ۳۲ تا ۳۵ درصد اعلام شده است (همان: ۱۰۲).

۳.۳. شاخص‌های توسعه انسانی ایران و عراق

وضعیت شاخص‌های توسعه انسانی ایران در دهه‌های اخیر پیشرفت قابل توجهی داشته ولی تا رسیدن به سطح مطلوب فاصله دارد. اما در برخی شاخص‌ها (بهداشتی) توانسته به این حد نزدیک شود (جداول ۴ تا ۱۰). در قانون اساسی نیز تأمین سلامتی به عنوان یکی از حقوق اساسی ملت شناخته شده است. افزایش مراکز بهداشتی و درمانی افزایش تعداد پزشکان، بهبود وضعیت تغذیه، لوله‌کشی آب سالم به مناطق مسکونی بویژه مناطق روستایی و گسترش شبکه‌های بهداشتی در سراسر کشور که به صورت غیرمتمرکز است، باعث بهبود وضعیت بهداشتی عمومی در ایران شده است.

جدول ۴. شاخص‌های اجتماعی توسعه انسانی در ایران

شاخص توسعه		شاخص	میزان سواد		میزان شهرنشینی		میزان مرگ و میر کودکان		میزان امید به زندگی		
HDI انسانی		GINI									
۲۰۰۳	۱۹۷۵	۲۰۰۳	۲۰۰۳	۱۹۹۰	۲۰۰۳	۱۹۷۵	۲۰۰۳	۱۹۷۰	۲۰۰۵	۲۰۰۰-۰۵	۱۹۷۰-۷۵
۰/۷۳۶	۰/۵۶۶	۴۳	%۷۷	%۶۳/۲	%۶۶/۶	%۴۵/۸	۳۳	۱۲۲	۷۰/۴	۷۰/۲	۵۵/۲

Source: UNDP; Human Development Report; 2005 & W H O; World Health Statistics; 2005.

جدول ۵. وضعیت شاخص‌های اقتصادی در ایران

شاخص فقر انسانی HDI (۲۰۰۳)		نرخ تورم	درآمد سرانه ملی دلار GNP		محصولات ناخالص داخلی سرانه واقعی GDP دلار			نرخ بیکاری در جمعیت بالای ۱۵ سال	
رتبه	میزان	۲۰۰۵	۲۰۰۳	۱۹۹۹	۲۰۰۵	۲۰۰۳	۱۹۹۷	۲۰۰۴	۲۰۰۱
۳۶	%۱۶/۴	%۱۶	۲۰۶۶	۱۰۵۰	۸۳۰۰	۶۹۹۵	۵۲۲۲	۱۱/۲	۱۱/۸

منبع: مرکز آمار ایران، سالنامه آمار کشور،

UNDP; Human Development Report; 2005 & CIA-Factbook. 2006 و ۱۳۸۳

جدول ۶. وضعیت شاخص‌های ارتباطی در جمهوری اسلامی ایران

تعداد کاربران اینترنت به ازاء هر ۱۰۰۰ نفر جمعیت			تعداد مشترکین تلفن همراه به ازاء هر ۱۰۰۰ نفر جمعیت			تعداد خطوط اصلی تلفن به ازاء هر ۱۰۰۰ نفر		
۲۰۰۵	۲۰۰۱	۱۹۹۰	۲۰۰۳	۲۰۰۱	۱۹۹۰	۲۰۰۳	۲۰۰۱	۱۹۹۰
۱۱۰	۱۵/۶	۰	۶۵	۳۲	۰	۲۲۰	۱۶۹	۴۰

Source: UNDP; 2006 & CIA-Factbook. 2006

در عراق برخلاف ایران تحولات دهه ۱۹۹۰ باعث سقوط شاخص‌های مختلف اقتصادی و اجتماعی شده و طبق جدول توسعه انسانی سال ۱۹۹۸، عراق به رتبه یکصد و بیست و ششم سقوط کرده است (خانی، ۱۳۸۰: ۲۶۵). اوضاع توسعه انسانی در عراق نشان‌دهنده سقوط اکثر شاخص‌ها است و این می‌تواند پیام تحریم‌های سازمان ملل، برنامه نفت در برابر غذا، حمله آمریکا و متحدانش به عراق در سال ۲۰۰۳ و اوضاع آشفته بعد از آن باشد.

جدول ۷. وضعیت شاخص‌های اجتماعی و فرهنگی در عراق

شاخص توسعه انسانی HDI		میزان سواد در افراد بالای ۱۵ سال		میزان شهرنشینی		میزان مرگ و میر کودکان (هزار تولد زنده)		میزان امید به زندگی در زمان تولد		
۱۹۹۲	۲۰۰۳	۱۹۷۰	۲۰۰۴	۱۹۷۰	۲۰۰۵	۹۷۰	۲۰۰۴	۲۰۰۵	۲۰۰۰-۰۵	۱۹۷۰-۷۵
-	۴۰/۴	۴۰/۴	٪۳۴/۲	٪۶۷		۹۰	۱۰۲	۶۹/۰۱	۵۸/۸	۵۷

Sours: UNDP; Human Development Report; 1994 & World Health organization; World Health Statistics; 2005,2006 & CIA-World Factbook.2006

جدول ۸. وضعیت شاخص‌های بهداشتی کشور عراق

میزان سوء تغذیه جمعیت		تعداد پزشک به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت		میزان دسترسی به منابع آب سالم			میزان دسترسی جمعیت به مراقب‌های بهداشتی	
۱۹۹۰	۲۰۰۰	۱۹۹۰	۲۰۰۳	۱۹۹۰	۲۰۰۲	۲۰۰۴	۱۹۸۵-۹۱	۲۰۰۲
-	٪۲۷	۶/۳	۵/۵	٪۶۱	٪۸۱	٪۸۳	-	٪۹۹

Source: ۲۰۰۶, ۲۰۰۵ World Health organization; CIA-Factbook.2006 & UNDP; 1994

جدول ۹. وضعیت شاخص‌های اقتصادی در عراق

شاخص توسعه فقر انسانی HDI ۲۰۰۳		نرخ بیکاری		نرخ تورم		درآمد سرانه ملی GNP دلار		محصولات ناخالص داخلی سرانه واقعی GDP دلار		
رتبه	نرخ	۱۹۹۰	۲۰۰۵	۱۹۹۱	۲۰۰۵	۱۹۹۰	۲۰۰۳	۱۹۸۰	۲۰۰۳	۲۰۰۵
-	-	٪۲۵-۳۰	٪۷۰	٪۴۰	-	-	-	۳۳۴۰	۴۷۹	۱۱۸۸

Source: UNDP; 1994 - IMF, 2006 - CIA-World Factbook,2006

جدول ۱۰. وضعیت شاخص‌های ارتباطی در کشور عراق

تعداد خطوط اصلی تلفن به ازاء هر ۱۰۰۰ نفر			تعداد مشترکین تلفن همراه به ازاء هر ۱۰۰۰ نفر			تعداد کاربران اینترنت به ازاء هر ۱۰۰۰ نفر		
۱۹۹۰	۲۰۰۱	۲۰۰۴	۱۹۹۰	۲۰۰۱	۲۰۰۴	۱۹۹۰	۲۰۰۱	۲۰۰۵
۳/۵	-	۳۸/۶	۰	-	۲۴	۰	-	۱/۳

Sours: UNDP; 1994 - CIA-World Factbook,2006.

با توجه به اینکه عراق در ربع قرن اخیر درگیر چندین جنگ طولانی و کوتاه مدت بوده تقریباً اغلب زیرساخت‌های آن نابود شده و نیاز به سرمایه زیاد برای بازسازی دارد که در کوتاه‌مدت عراق توانایی تأمین آن را نخواهد داشت.

مقایسه وضعیت شاخص‌های توسعه انسانی در دو کشور ایران و عراق، نشان‌دهنده آن است که با وجود آنکه دو کشور در بین کشورهای متوسط از لحاظ توسعه انسانی قرار دارند اما نه تنها ایران، بالاتر از عراق است بلکه وضعیت شاخص‌های توسعه انسانی آن به شدت رو به بهبود است در حالی که در عراق با توجه به مشکلات مختلف، سقوط اکثر این شاخص‌ها را شاهد بوده است.

۲.۴. ظرفیت‌های علمی و فناوری ایران و عراق

از جمله شاخص‌هایی که توانمندی‌های تکنولوژیکی یک کشور را می‌تواند مورد سنجش قرار دهد، بهره‌مندی از فناوری‌های پیشرفته و صنایع نظامی است.

صنایع نظامی ایران چه از نظر کمی و چه از نظر کیفی از بخش‌های پیشرفته است و ایران در این زمینه بهره‌مندی از فناوری بالا در تولید آن و دست‌یافتن به تکنولوژی‌های پیشرفته در زمینه هوا و فضا، موشک، جنگ الکترونیکی، هواپیماهای بدون سرنشین و تولید انواع خودروهای زرهی در سالهای اخیر بسیار موفق بوده است.

از طرفی وجود مراکز مختلف علمی، دانشگاهی و پژوهشگاهی با تعداد قابل توجهی از نخبگان علمی و فنی، بستر و شرایط مناسبی را در جهت ارتقاء تکنولوژیکی در حمایت از برنامه‌های دفاعی و افزایش توان نظامی در سه بخش زمینی، هوایی و دریایی و فضایی فراهم کرده که یکی از شاخصه‌های برتری ایران نسبت به عراق است.

با وجود تزریق دلارهای نفتی به بخش صنعت (به‌استثنای صنعت نفت) رشد تکنولوژی در عراق چندان چشمگیر نبود، زیرا ساختار اقتصادی، سیاسی و مشی مدیریتی اقتصاد عراق، چنین شرایطی را ایجاد نمی‌کرد.

با توجه به این روند بخش صنعت در این کشور در توانمندسازی بنیه دفاعی و پشتیبانی و تأمین نیازهای نیروهای مسلح تأثیر چندانی نداشته و تنها بخش صنایع شیمیایی تا حدودی رشد نسبی یافته‌است.

۳. عوامل اقتصادی

۳.۱. انرژی

کشور ایران از لحاظ منابع انرژی فسیلی که جزء منابع استراتژیک محسوب می‌شود در سطح جهان موقعیت برتری دارد. به لحاظ ذخایر اثبات شده نفت کشور ایران بعد از عربستان سعودی، بر دومین ذخایر نفتی جهان تکیه دارد و عراق سومین کشور در این زمینه است^۱. به لحاظ ذخایر گاز طبیعی نیز ایران بعد از روسیه در رتبه دوم و عراق در رتبه دوازدهم جهان قرار دارد.

جدول ۱۱. میزان ذخایر اثبات شده نفت و گاز طبیعی ایران و عراق و

نسبت آن بر ذخایر منطقه در سال ۲۰۰۴ م.

نوع انرژی کشور	نفت (میلیارد بشکه)	گاز (تریلیون مترمکعب)	ذخایر نفتی نسبت به ذخایر منطقه خلیج فارس	ذخایر نفتی نسبت به ذخایر جهان	ذخایر گازی نسبت به ذخایر جهان	ذخایر گازی نسبت به ذخایر منطقه خلیج فارس
ایران	۱۳۷	۲۷/۳	٪ ۱۸/۷	٪ ۱۱/۹	٪ ۱۵/۵	٪ ۳۸/۷
عراق	۱۱۵	۳/۲	٪ ۱۵/۷	٪ ۱۰	٪ ۱/۸	٪ ۴/۵

منبع: سالنامه آماری کشور - ۱۳۸۳

۱. آمار این قسمتها از منابع زیر تهیه شده است:

بهریزی‌فر، مرتضی و نسیمی، همایون؛ خلیج فارس و بازارهای جهانی انرژی؛ مجله اطلاعات سیاسی و اقتصادی؛ سال نوزدهم؛ شماره پنجم و ششم، بهمن و اسفند ۱۳۸۳. و مجموعه گزارش کشوری انرژی - عراق؛ موسسه مطالعاتی بین‌المللی انرژی؛ تهران ۱۳۸۲.

جدول ۱۲. تولید انواع انرژی در کشور ایران و عراق در سال ۲۰۰۴ م (معادل هزارتن نفت خام)

کشور	نوع انرژی	جمع	جامد	مایع	گاز	برق	تغییرات موجودی
ایران		۲۴۵۶۷۲	۹۷۶	۱۸۸۲۴۱	۵۶۱۴۰	۳۱۶	۲۹۴۹
عراق		۱۳۰۶۵۴	--	۱۲۷۱۱۶	۳۴۸۵	۵۳	-

منبع: سالنامه آماری کشور ۱۳۸۳، بهروزبفر و نسیمی، ۱۳۸۳ و مجموعه گزارش کشوری انرژی - عراق ۱۳۸۲.

۲.۳. منابع معدنی

کشور ایران به واسطه شرایط طبیعی و وضعیت زمین‌شناسی از منابع معدنی غنی برخوردار است. به طوری که مجموعه کانسارها و ذخایر شناسایی شده آن بیش از ۴۰ نوع مواد معدنی فلزی زغال سنگ، سنگ آهن، طلا، مس، کرومیت، سرب، روی، منگنز و گوگرد اشاره کرد. در کشور عراق منابع معدنی با اهمیت و مهمی کشف نشده و عراق از این نظر خیلی فقیر است. مهمترین منابع معدنی عراق در حال حاضر معادن فسفات و سولفور است که به طور محدود از این منابع استخراج می‌گردد.

۳.۳. وضعیت مبادلات تجاری ایران و عراق

جدول ۱۳. مبادلات خارجی کشورهای ایران و عراق در فاصله سال‌های ۲۰۰۰-۲۰۰۳ م. ژ

(ارزش به میلیون دلار)

سال	کشور	۲۰۰۰	۲۰۰۱	۲۰۰۲	۲۰۰۳
صادرات (غیر نفتی)	ایران	۲۸۴۶۱	۲۳۹۰۴	۲۸۲۳۷	۳۳۹۹۱
	عراق	۲۰۶۰۳	۱۵۹۰۵	۱۳۵۲۰	۱۴۵۴۸
واردات	ایران	۱۵۰۸۶	۱۸۱۲۹	۲۲۰۳۶	۲۹۵۶۱
	عراق	۱۱۱۵۳	۱۱۰۰	۱۲۰۰۰	۱۰۲۷۵
ترازبازرگانی	ایران	+۱۳۳۷۵	+۵۷۷۵	+۶۲۰۱	+۴۴۳۰
	عراق	+۹۴۵۰	+۴۹۰۵	+۱۳۳۲۰	+۴۲۷۳

منبع: حوزه معاونت کشورهای عربی و آفریقایی وزارت بازرگانی (www.TPO.IR)

۳.۴. وضعیت منابع آب ایران و عراق

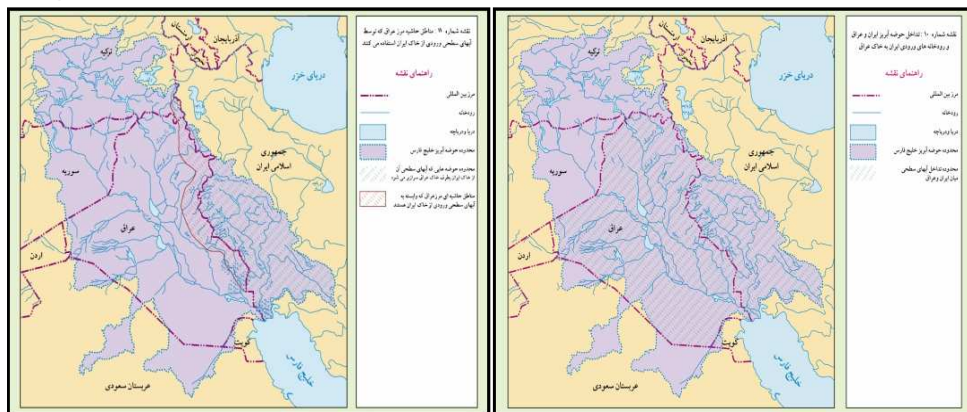
با توجه به ذخایر آبهای زیرزمینی که حدود ۳۵ میلیارد متر مکعب تخمین زده می‌شود (موحد دانش، ۱۳۷۳: ۳۵۹) و میزان آبهای سطحی (۱۰۰ میلیارد مترمکعب) می‌توان گفت، میزان ذخایر آبی قابل استحصال در کشور ایران ۱۳۵ میلیارد مترمکعب است. با این میزان آب قابل استحصال، سرانه آب برای جمعیت ایران در سال ۲۰۰۰ م. برابر ۱۹۹۴ متر مکعب در سال خواهد بود.

جدول ۱۴. وضعیت منابع آبی کشور ایران

مساحت	متوسط بارش سالیانه (mm)	حجم ریزش بارش (میلیارد مترمکعب)	حجم آبهای سطحی (میلیارد مترمکعب)	منابع آبهای زیرزمینی (میلیارد مترمکعب)
۱۶۴۸۱۹۵	۲۸۹	۴۰۰	۱۰۰	۳۵

رودخانه‌های مرزی: از مجموع ۵ هزار رودخانه ایران، ۸۹ رودخانه، مرزی هستند که ۱۷ رودخانه با کشورهای همجوار مشترک، ۶۸ رودخانه خروجی و ۴ رودخانه نیز ورودی هستند.

سالیانه حدود ۳۰ میلیارد مترمکعب آبهای حوضه آبریز مرزی توسط ۶۸ رودخانه از ایران خارج می‌شود که حدود ۶ میلیارد متر مکعب به دریای خزر، ۱۶ میلیارد مترمکعب به دریای عمان و خلیج فارس و ۸ میلیارد مترمکعب به کشورهای عراق، پاکستان و ترکمنستان می‌ریزد. ایران دارای ۱۷ رودخانه مشترک مرزی اعم از فصلی و دائمی است که حدود ۱۲۲۷ کیلومتر از مرزهای ایران را تشکیل می‌دهند. در کشورهای پیرامون، ایران با کشور عراق از نظر جریان‌ات آبهای سطحی بیشترین تداخل حوضه آبریز دارد. به علت قرارگرفتن ایران در بالادست و داشتن موقعیت کوهستانی سالیانه میلیاردها مترمکعب آبهای سطحی به عراق جریان می‌یابد (نقشه ۱۰). با توجه به بیلان آبی و منابع آبهای زیرزمینی عراق که حدود ۲ میلیارد متر مکعب برآورد می‌شود (همان)، می‌توان گفت سرانه آبی هر نفر در سال ۲۰۰۰ در عراق ۳۹۶۹ مترمکعب در سال بوده است.

نقشه ۱۰ و ۱۱. تداخل حوضه‌های آبریز ایران و عراق و مناطق مرزی عراق که از آبهای سطحی ایران استفاده می‌کنند

رودخانه‌ها اصلی‌ترین منابع آبی سطحی عراق هستند (نقشه شماره ۱۱ و ۱۰) مهمترین رودخانه‌های عراق دو رودخانه بزرگ دجله و فرات است که در سرتاسر این کشور جریان می‌یابد. علاوه بر این چهار رودخانه کوچک و فرعی دیگر، زاب کوچک، زاب بزرگ، دیاله و عظیم‌رود در این سرزمین جریان دارد که به رودخانه دجله متصل می‌شوند. همه این رودخانه‌ها به نوعی از خارج از عراق (ایران، ترکیه و سوریه) سرچشمه می‌گیرند.

جدول ۱۵. وضعیت منابع آبی کشور عراق

کشور	مساحت	متوسط بارش سالانه (mm)	حجم ریزش بارش (میلیارد مترمکعب)	حجم آبهای سطحی (میلیارد مترمکعب)	منابع آبهای زیرزمینی (میلیارد مترمکعب)
عراق	۴۳۷۰۷۲	۸۰۰	۱۰۰	۸۰	۲

با توجه به سرچشمه گرفتن دورودخانه زاب کوچک و دیاله از ایران و جریان سایر رودخانه‌ها از دامنه‌های غربی سلسله جبال زاگرس در ایران (۲۵ رودخانه) که سالانه حدود ۹/۷ میلیارد مترمکعب آبهای سطحی این کشور را به دجله و حوضه آبریز آن سرازیر می‌کنند (نهای، ۱۳۷۸: ۷۱). عراق از نظر منابع آبی در وضعیت بهتری نسبت به ایران قرار دارد اما به‌خاطر موقعیت جغرافیایی، منابع آبی این کشور با تهدیدهای جدی مواجه و کشورهای ترکیه و ایران به‌خاطر

قرار گرفتن کانونهای آبیگر و سرچشمه رودخانه‌های عراق در قلمروشان از مزیت‌های هیدروپلیتیکی نسبت به آن کشور برخوردار هستند.

جدول ۱۶. وضعیت منابع آبی و میزان سرانه آب در کشورهای ایران و عراق (میلیارد مترمکعب)

کشور	مساحت	جمعیت در سال ۲۰۰۰ م	حجم آب دریافتی از بارش	حجم آبهای سطحی	حجم آبهای زیر زمینی	مقدار آب قابل استحصال	سرانه آب در سال ۲۰۰۰ م (مترمکعب)
ایران	۱۶۴۸۱۹۵	۶۷۷۰۰۰۰۰	۴۰۰	۱۰۰	۳۵	۱۳۵	۱۹۹۴
عراق	۴۳۸۳۱۷	۲۳۱۰۰۰۰۰	۱۰۰	۸۹/۷	۲	۹۱/۷	۳۹۶۹

۳.۵. فناوری فضایی

ایران در میان کشورهای توسعه‌یافته از معدود کشورهایی است که توانایی و زیرساخت‌های لازم جهت بهره‌مندی از این فناوری در مقیاس قابل قبول را دارد. در رابطه با پروژه‌های فناوری فضایی ایران در سال‌های اخیر به پیشرفت‌های مهمی دست‌یافته ولی عراق در این زمینه اقدام خاصی را صورت نداده است.

۳.۶. خطوط انتقال کالا و انرژی

عبور «جاده ابریشم» از ایران و قرار گرفتن در میان این بزرگراه تجاری که شرق و غرب را به هم متصل می‌کند از بالا بودن سهم تجارت در اقتصاد ایران حکایت دارد. ولی عراق بویژه پس از جنگ‌های سه دهه اخیر به شدت در زمینه انتقال کالا و خدمات و انرژی با مشکل مواجه شده است.

جدول ۱۷. خطوط انتقال انرژی ایران و عراق (۲۰۰۴ م) به کیلومتر

کشور	کل خطوط انتقال انرژی	لوله گاز	لوله نفت	لوله حمل محصولات نفتی
ایران	۳۳۸۴۴	۱۷۷۸۰	۸۲۵۶	۷۸۰۸
عراق	۸۵۰۰	۱۷۳۹	۵۴۱۸	۱۳۴۳

۷.۳. تنگناهای منابع اقتصادی پایدار ایران

وابستگی به نفت از تنگناهای اقتصادی ایران است زیرا حدود ۸۰ درصد درآمد ارزی و بالغ بر ۴۰ درصد عایدات دولت ایران از این محل تأمین می‌شود (فیروزی: ۱۱۴). دومین معضل نداشتن شرایط مناسب برای جذب سرمایه‌گذاری خارجی است و سومین عامل فرار سرمایه‌ها است طبق برآوردها، سالانه ۲/۵ میلیارد سرمایه از ایران فرار می‌کند (رئیس دانا: روزنامه آفتاب یزد، ۸۱/۳/۸: ۸)

وابستگی به نفت عراق را نیز آزار می‌دهد. از دیگر معضلات بدهی‌های خارجی آن کشور است. براساس گزارش‌ها میزان تاوان جنگی عراق ۱۹۹ میلیارد دلار، وام‌های خارجی ۱۲۷ میلیارد دلار و قرار دادهای ناتمام ۵۷ میلیارد دلار اعلام شده است (روزنامه اطلاعات، ۸۲/۲/۱۲: ۱۹) تسط بیگانگان بویژه آمریکا نیز مزید بر علت است.

۴. عوامل سیاسی

۴.۱. نظام سیاسی و حکومتی و کارآمدی آن در ایران و عراق

الگوی نظام حکومتی در ایران تک‌ساخت و بسیط است. در این الگو قدرت سیاسی به طور کلی در دست شخصیت حقوقی واحدی متمرکز است و در سطح کشور بصورت عمودی و افقی اعمال می‌شود. کلیه افرادی که زیرلای دولت یکپارچه و بسیط قرار گرفته‌اند از یک قدرت سیاسی مرکزی تبعیت می‌کنند و یک قانون اساسی در سراسر قلمرو این سرزمین و یک نهاد قانونگذاری قوانین عادی و عمودی کشور را وضع و تصویب می‌کند. حکومت بسیط یا تک ساخت از وحدت ساختاری و تشکیلاتی وحدت انسانی و اجتماعی و وحدت سرزمینی برخوردار است (حافظ نیا، ۱۳۸۱: ۲۵۷).

اگر عناصر و مؤلفه‌های نظام سیاسی ایران را مد نظر قرار دهیم مشخص می‌گردد که این نظام سیاسی نه تنها یکی از نظام‌های مترقی و کارآمد منطقه است بلکه به علت ارائه یک الگوی حکومتی مدرن، قابل توجه و تحسین است. در این نظام سازوکار و اهرم‌های لازم از نظر حقوقی برای ملت در جهت شرکت و دخالت در تصمیم‌گیری‌ها و شرکت در سرنوشت کشور و انتخاب عالیترین مقام حاکمیتی تا انتخاب شوراها در نظر گرفته شده است.

در عراق، حزب بعث و تشکیلات سیاسی آن بیش از سه دهه این کشور را اداره کرده و نقش مهمی در موقعیت منطقه‌ای و بین‌المللی این کشور داشته است. نظام سیاسی بعث در عراق، یک نظام تک حزبی و توتالیتر بود که قدرت را در اختیار یک نفر متمرکز و نظامیان، شورای فرماندهی انقلاب و چهار پست کلیدی حکومتی یعنی ریاست جمهوری، نخست‌وزیری، وزارت دفاع و وزارت کشور را در اختیار داشتند (فب مار، ۱۳۸۰: ۳۲۳-۳۱۸).

به لحاظ کارآمدی، همه نظام‌های سیاسی تاریخ سیاسی عراق، یا حکومت‌های وابسته و تحمیلی یا بوسیله کودتا بر مردم عراق تسلط می‌یافتند. در نتیجه همه این نظام‌های سیاسی فاقد الگوها و معیارهای مردم سالاری، تأمین حقوق ملت و اقلیت‌ها بوده و در اداره کشور و تصمیم‌گیری‌ها هیچ وقعی به آرا و نظرات عمومی نمی‌شد.

بعد از فروپاشی حکومت بعث عراق هر چند نظام سیاسی آن بر اساس قانون اساسی به صورت دموکراتیک و از سه قوه مجریه، مقننه و قضائیه تشکیل شد ولی نمی‌توان در مورد کارایی آن تا رسیدن به ثبات کامل اظهار نظر کرد. نظام سیاسی کنونی با طرح و نقشه اشغالگران ایجاد شده و ادامه آن منوط به حمایت‌های مختلف است. در نتیجه نظام سیاسی عراق در مقایسه با نظام سیاسی ایران از کمترین ضریب کارایی و کارآمدی برخوردار است.

۲.۴. بازیگران داخلی ایران و عراق و نقش مؤثر آنها

بازیگران داخلی ایران را می‌توان در قالب سه عامل زیر دسته‌بندی کرد:

تشیع: از جمله مهمترین بازیگران داخلی ایران مذهب تشیع و روحانیت شیعه هستند. وجود حوزه‌های علمیه در قم و مشهد و سایر شهرها و نفوذ روحانیت شیعه در تمامی ارکان حاکمیت و در بین توده‌های مردم، شیعه و روحانیت را به عنوان بازیگر اصلی عرصه‌های سیاست داخلی و خارجی ایران تبدیل کرده است.

اقوام مختلف ایرانی: یکپارچگی سیاسی و ارضی هر کشور به میزان مشارکت افراد در اداره و فرایند تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی آن بستگی دارد. و هرچه مشارکت بیشتر باشد، ضریب یکپارچگی نیز افزایش می‌یابد.

در مدیریت سیاسی ایران هرچند براساس قانون اساسی هیچ تفاوتی بین اقوام و مذاهب گوناگون قائل نشده‌اند اما عملاً بعضی از اقوام و مذاهب از جایگاه بالاتری در مدیریت سیاست برخوردارند. در بین اقوام و مذاهب جدای از فارس‌ها که تعریف مشخصی از آن ارایه نمی‌شود، آذری‌ها نسبت به سایر اقوام از نقش بارزتری برخوردارند.

احزاب: در کشور ما تشکیل حزب به سال‌ها قبل و دوره مشروطه برمی‌گردد اما به دلایل عدیده احزاب ایران مگر در پاره‌ای دوره‌های کوتاه، نتوانسته‌اند پیاده‌کننده مدلی پایدار و قدرتمند از نظام حزبی پیشرفته باشند و پیشینه احزاب و تشکل‌های سیاسی در ایران چندان مطلوب نیست (موسوی لاری، ۱۳۷۸: ۱۷).

بازیگران مهم و تأثیرگذار عمده در سطح دولت مرکزی عراق را نیز می‌توان به سه دسته اصلی تقسیم کرد. معیار این تقسیم‌بندی، وجود دو شکاف اجتماعی بزرگ و سنتی یعنی شکاف نژادی و مذهبی است که جامعه عراق را به سه بخش تقریباً مجزا و قابل تفکیک کرد، شیعه و سنی تقسیم کرده است.

شیعیان: عراق با اینکه گاهواره تشیع و دربرگیرنده فضاهای مقدس زیارتی است ولی با وجود اکثریت، شیعه در از لحاظ سیاسی همواره در اقلیت بوده است (فرانسوا توال، ۱۳۷۹، ۸۱). در گذشته به استثناء دوران آل‌بویه در قرن چهارم هجری، جمعیت‌های شیعی همواره تحت سلطه سنی‌های حاکم بر بغداد می‌زیسته‌اند. اما فروپاشی حکومت بعث (۲۰۰۳)، به حصر سیاسی و اجتماعی شیعیان پایان داده و امروز آینده عراق با مسأله شیعه گره خورده است.

اعراب سنی: عرب‌های سنی به رغم در اقلیت بودن از گذشته‌های دور بر حیات سیاسی و اجتماعی عراق استیلا داشته‌اند. آنها برخلاف شیعیان و کردها، از زمان تأسیس سلسله بنی‌عباس حاکم عراق بوده‌اند. از زمان تأسیس و ایجاد عراق جدید نیز این اعراب سنی بودند که بر اکثریت شیعه در عراق حاکم بوده‌اند. تداوم حکومت اعراب سنی در عراق تا سال ۱۹۵۸ از طریق نظام پادشاهی و پس از آن از طریق کودتاهای متعدد صورت گرفت. و حمله آمریکا به عراق باعث فروپاشی رژیم صدام حسین و اضمحلال دولت سنی محور در عراق شد.

کردها: سابقه مسئله کرد در عراق به عنوان یک موضوع سیاسی، مربوط به چالش بر سر دولت ملی، به فروپاشی امپراتوری عثمانی و حوادث پس از جنگ جهانی اول باز می‌گردد. این مسئله تاکنون روندی متفاوت از درگیری با حکومت و سرکوب توسط دولت مرکزی تا جنگ داخلی و خودمختاری مناطق کردنشین و... را در پی داشته‌است.

پس از سقوط صدام و تشکیل «شورای حکومتی»، کردها نقش بارزی یافتند به طوری که بارزانی و طالبانی به نمایندگی از کردها در دو دوره یک‌ماهه، ریاست موقت این شورا را برعهده گرفتند. از همان ابتدای تشکیل دولت موقت کردها وزارت خارجه را در اختیار گرفته و در دولت‌های موقت و انتقالی و دولت جدید این وزارتخانه و بعضی از وزارتخانه‌ها را به همراه ریاست جمهوری در اختیار دارند.

۳.۴. آرمان سیاسی ناسیونالیستی ملت در ایران و عراق

اندیشه سیاسی ناسیونالیسم و ملی‌گرایی از ادوار گذشته در ایران وجود داشته‌است، چرا که مشترکات عمومی آنها در مقایسه با فصول ممیزه درونی، قدرت کارکردی بیشتری را دارا بوده ولی تظاهرات سیاسی کمتری از آن بروز کرده‌است (حافظ نیا، ۱۳۸۱: ۲۶-۲۵).

با توجه به پیشینه تاریخی ایران و انسجام فرهنگی و قومی آن وبا عنایت به ویژگی‌های جغرافیایی و موقعیت، اندیشه سیاسی ناسیونالیسم و ملی‌گرایی از ابتدای تاریخ و در دوره‌های مختلف در میان ملت وجود داشته است. دین و مذهب نیز از عوامل پایدار انسجام‌بخش در ایجاد و احیاء آرمان‌سیاسی در میان ملت ایران به حساب می‌آید. مؤلفه دین و مذهب همانند زبان از ارکان اصلی فرهنگ به حساب آمده و در همگرایی فرهنگی و ملی اهمیت دارد.

این در حالی است که قلمرو فضایی و موقعیت جغرافیایی عراق برخلاف ایران شرایط و زمینه‌های مساعدی را جهت تکوین هویت و انسجام فرهنگی و انسانی برای ایجاد آرمان سیاسی فراهم نمی‌نماید. از طرفی کشور عراق فاقد پیشینه تاریخی بوده و در آن سرزمین در طول ۲۴۰۰ سال (۵۳۹ ق.م تا ۱۹۳۲م) هیچ حکومت و نظام سیاسی بومی تشکیل نشده تا زمینه‌های ایجاد آرمان سیاسی را در میان ملت عراق از نظر سیاسی نهادینه سازد. به همین خاطر از نظر ساختار فرهنگی و اسطوره‌ای فقیر بوده و چون ساختارها و عناصر فرهنگی موجود در آن

کشور بیشتر قالب و زمینه‌های قومی و محلی دارد، نمی‌تواند بعنوان منبع هویتی ملی و سیاسی مطرح شوند.

۴.۴. سابقه تاریخی ملت ایران و عراق

سرزمین ایران از دوره پارینه سنگی (یکصد هزار سال قبل) محل زیست انسان بوده و آثار پیشرفته‌تری از حیات انسان در دوره‌ای پس از آن یافت شده است (حافظ نیا، ۱۳۸۱: ۱۱۳-۱۱۲). در حالی‌که عراق کنونی (بین‌النهرین سابق) کانون یکی از قدیمی‌ترین تمدن‌های بشری بوده است اما کشور عراق از جمله کشورهایی است که در قرن بیستم و پس از فروپاشی امپراتوری عثمانی ایجاد و ساخته انگلیسی‌ها برای به انحصار درآوردن میدان نفتی کرکوک و بصره بوده است (جعفری ولدانی، ۱۳۷۶: ۱۱۰).

۵.۴. وجود هویت ملی و احساس آن در ایران و عراق

برای تشکیل واحد سیاسی منسجمی بعنوان کشور و استمرار حیات سیاسی و اقتدار ملی آن، عوامل و مؤلفه‌هایی موثر هستند که جغرافیدانان از آنها به عنوان عوامل بنیادین تأسیس دولت و ایجاد کشور یاد می‌کنند. این عوامل در واقع هویت ملی و اندیشه سیاسی تشکیل یک دولت را فراهم می‌آورد.

موقعیت و فضا، وحدت سرزمینی، سابقه کهن، زبان، دین و مذهب، نژاد و قومیت، ساختار فرهنگی و اسطوره‌ای هویت ملی و احساس تعلق به آن را در بین ایرانیان تقویت کرده است. ولی عراق فاقد همه این مقوله‌ها بوده و یا بسیار ضعیف است.

۶.۴. انسجام ملی و تجانس سیاسی و قومی ملت در ایران و عراق

به طور کلی و در حال حاضر یکی از مؤثرترین عوامل منسجم‌کننده ساختار ترکیبی ملت، مشارکت متوازن اقوام و اجزای ملت (چه در ترکیب اجتماعی و چه در ترکیب فضایی آن) در سرنوشت و امور ملی هر کشور است.

پیدایش، حفظ و تداوم تاریخی ایران با کمک و همگرایی اقوام ایرانی حاصل شده است. امروز با توجه به اسناد و مدارک محکم تاریخی نمی‌توان نقش ارزشمند اقوام ایرانی را در انسجام ملی در طول تاریخ انکار کرد. ولی باید اذعان کرد در جامعه امروز ایران الگوی متوازن مشارکت مشاهده نمی‌شود و دیدگاه دولت و بخش مرکزی ملت، نسبت به بخش حاشیه به دلیل برخی رفتارهای واگرایانه این بخش، توأم با بدبینی و سوءتفاهم است؛ بر همین اساس تعامل ملی بین بخش مرکزی و پیرامونی، بویژه مناطق اقلیت نشین نامتجانس‌تر، به خوبی برقرار نمی‌شود. بخش پیرامونی بجز برخی مناطق آذری‌نشین، سهم چندانی در امور ملی ندارد؛ این اقلیت‌ها؛ بویژه بلوچها، ترکمن‌ها، اعراب و کردها در پایتخت ملی نیز بسیار کم حضور دارند و در مقابل چندان احساس تعلق به بخش مرکزی و پایتخت نمی‌کنند (حافظ نیا، ۱۳۸۱: ۱۸۵).

نظام سیاسی عراق نیز که از سه حوزه جغرافیایی با مردم کاملاً متفاوت تشکیل شده، وضعیت نامطلوبی دارد. بالاترین مانع در راه وحدت عراق جدایی بین اکثریت عرب و اقلیت کرد زبان بوده است. کردها در مناطق به نسبت دور افتاده و کوهستانی شمال که یک‌سوم وسعت کشور را دارند، متمرکز و توسط مرزهای قابل نفوذ از هم زبانان خود در ترکیه، ایران و سوریه جدا می‌شوند. کردها از هنگامی که در اثر خواست قدرت‌های خارجی جزئی از دولت عراق شدند، برای کسب خودمختاری و یا استقلال کامل همواره جنگیده‌اند (فیروزی، ۱۳۸۴: ۱۵۱).

۴.۷. وضعیت مرزهای ایران و عراق

ایران در حدود ۸۵۷۴ کیلومتر با همسایگان مرز مشترک دارد که حدود ۱۶۰۸ کیلومتر آن متعلق به مرز با کشور عراق است. در مرزهای غربی، ۱۱۸۱ کیلومتر مرز خشکی، و ۴۲۷ کیلومتر مرز رودخانه‌ای و آبی با کشور عراق داریم که ۸۴ کیلومتر آن در اروندرود (شطالعرب) بر اساس خط تالوگ و مسافتی از مصب شطالعرب تا نهرخین را دربرمی‌گیرد. این مرز از لحاظ شکل، متنوع‌ترین مرز سیاسی است. در منطقه نفت شهر و قصر شیرین بصورت محدب و در دره شیربین کردستان ایران و کردستان عراق، به صورت مقعر و در جلگه خوزستان تقریباً مستقیم است (پارسادوست، ۱۳۶۵: ۲۸) (نقشه ۱۲).

کشور ایران با وجود مرزهای طولانی و همسایگان متعدد، به جز موارد محدود با هیچ کدام از همسایگان اختلاف ارضی و مرزی جدی ندارد. ادعاهای ارضی کشور امارات متحده (جزایر ایرانی خلیج فارس) نیز از نظر حقوقی فاقد اعتبار و ارزش بوده و بیشتر مبنای سیاسی، توسعه طلبانه و تحریک‌آمیز دارد. مسأله تعیین رژیم حقوقی دریای خزر نیز آن‌چنان حاد و منازعه خیز در روابط کشورهای فی مابین نیست.

نقشه ۱۲. وضعیت طبیعی مرزهای ایران و عراق

کل مرزهای عراق نیز ۳۸۵۹ کیلومتر می‌باشد که حدود ۵۸ کیلومتر آن را نوار ساحلی تشکیل می‌دهد (WWW.Cra.gov/Iraq).

عراق با ۶ کشور در پیرامون خود هم مرز است که با اغلب آنها دارای اختلافات ارضی و مرزی می‌باشد. این کشور با اینکه نسبت به کشور ایران همسایگان کمتری دارد اما با انبوهی

از ادعاهای ارضی و اختلافات مرزی با کشورهای پیرامون خود مواجه است که اکثر این اختلافات و ادعاها، پایدار، منازعه خیز و حاد است.

تعارضات مرزی و ارضی میان ایران و عراق: مهمترین مسئله مرزی حل نشده میان ایران و عراق بر سر آبراه اروندرود است، زیرا آسیب‌پذیری ژئواستراتژیک عراق در این منطقه و محدودیت دسترسی آن به سواحل خلیج فارس باعث دامن زدن به این مسئله شده و آن را به مهمترین منبع بحران و تنش تبدیل کرده است.

عراق این مسیر استراتژیک و حیاتی خود را در معرض آسیب‌پذیری دائم و گروگان برقراری مناسبات حسنه با ایران می‌داند. در واقع جنگ ایران و عراق، فرض ژئوپلیتیک وابستگی عراق به این آبراه را کاملاً اثبات کرد زیرا بلافاصله پس از آغاز جنگ، دسترسی عراق به این آبراه قطع شد و در محاسبات صدام برای ضمیمه کردن کویت در ۱۹۹۱ نیز میل به اصلاح این آسیب‌پذیری نقش تعیین‌کننده‌ای داشت (فولر ۱۳۷۳؛ ۴۹).

۴.۸. اختلافات و شکافهای قومی - مذهبی ملت ایران و عراق

ملت ایران را از نظر منشأ نژادی به سه دسته آریایی‌ها، غیرآریایی‌ها و گروههای نژادی مختلط تقسیم می‌کنند، (حاجیان، ۱۳۸۰: ۱۲۰). با وجود این برخی متفکران ملی‌گرای ایرانی نظیر دکتر افشار به خلوص نژاد ایرانیان کنونی معتقد و بر این تأکید دارند که آمیزش آریایی با نژادهای مهاجر و مهاجم در ایران ناچیز بوده است (کاتم، ۱۳۷۱: ۲۸). از نظر شاخص‌های هویتی و قومی مانند زبان، گویش، مذهب و... در کشور ایران حدود ۲۲ قوم و گروههای قومی و خرده فرهنگ قابل تفکیک هستند (امان‌اللهی بهاروند، ۱۳۸۰: ۲۰). ولی این اقوام و جمعیت‌ها به علت استقرار سالیان متمادی در کنار هم و تحولات فرهنگی و قومی رخ داده در طول زمان، رفته رفته هویت‌های ملی و سرزمینی بر هویت‌های قومی آنها چیره گردیده است و به لحاظ مذهبی نیز با وجود اکثریت شیعی (بیش از ۹۰ درصد) و اسلام (بیش از ۹۸ درصد)، این مؤلفه‌ها (دین و مذهب) مهمترین عامل انسجام و پیوند و منشأ و هویت برای ملت ایران تلقی می‌شود.

اما در عراق سه تیره از مردم که کمتر صفت مشترکی برای در کنار هم نشستن داشتند، یعنی کردها، اعراب سنی و اعراب شیعه، گردهم آورده شدند (سالیانجر و لوران، ۱۳۷۴: ۲۲). به

عبارتی بالاترین مانع در راه وحدت جدایی اکثریت عرب و اقلیت کرد زبان بوده است. علاوه بر آن، گروههای قومی و مذهبی نظیر ترکمن‌ها، آسوری‌ها، ایرانی‌ها، یهودی‌ها، ارمنی‌ها و... نیز با هویت‌های مستقل وجود دارند که شکاف‌های زیادی را ایجاد کرده است.

۹.۴. شکاف‌های ساختاری میان دو بخش سیاسی و نظامی ایران و عراق

در طرح‌ریزی‌های دفاعی و نظامی همواره این نقص و شکاف مورد توجه نیروهای مسلح بوده است که بودجه و برخی از اختیارات دیگر در ید قدرت دولت و قوه مجریه است در حالی که نیروهای مسلح دارای سلسله مراتب مستقل و در تابعیت فرماندهی معظم کل قوا هستند و مأموریت‌ها و برنامه‌های اجرایی آنان از سوی معظم‌له ابلاغ می‌شود و این دوگانگی بین بکارگیری و پشتیبانی باعث عدم اجرای صحیح برخی مأموریت‌ها شده است.

در نظام سیاسی جدید عراق نخست‌وزیر، فرمانده کل نیروهای مسلح است که وظیفه اداره کابینه و ریاست آن را برعهده دارد و به عنوان نماینده کشورش در مجامع بین‌الملل است (قانون اساسی عراق، ماده ۷: وظایف قوه مجریه، فصل پنجم). اما تعیین رییس و اعضای ستاد مشترک ارتش عراق بر اساس پیشنهاد شورای وزیران و موافقت مجمع ملی عراق انجام می‌گیرد (بند الف ماده ۲۰: فصل سوم قانون اساسی عراق). سیستم امنیتی عراق نیز وابسته به شورای وزیران است که ابتدا پیش‌نویسی درخصوص مسائل امنیتی ارائه می‌شود که تحت نظارت قوه قانون‌گذاری قرار می‌گیرد و بر اساس قانون و اصول حقوق بشر به فعالیت می‌پردازد (ماده ۸، فصل پنجم، وظایف و اختیارات قوه مجریه). همچنین رئیس جمهور فقط صلاحیت دارد، فرماندهی نیروهای مسلح را تنها به منظور مسائل تشریفاتی برعهده بگیرد (پیشین، بند ب، ماده ۴). این سیستم وضعیت تصمیم‌گیری را در زمان لزوم راحت‌تر ساخته و احتمال سوءاستفاده را کمتر می‌کند

۱۰.۴. بازیگران منطقه‌ای و بین‌المللی

۱۰.۴.۱. بازیگران منطقه‌ای و بین‌المللی در ایران

ترکیه: جاده‌های حمل و نقل ترکیه برای ایران همیشه یک عامل تعیین‌کننده در روابط دو کشور است، و ایران به ترکیه به عنوان یک حلقه اتصال زمینی، استراتژیک با اروپا می‌نگرد (جعفری

ولدانی، ۱۳۸۲: ۶۲). علاوه بر این ترکیه یکی از راههای انتقال نفت و گاز ایران به اروپا محسوب می‌شود. رقابت دو کشور در آسیای مرکزی و قفقاز، مسأله کردها، همکاری استراتژیک ترکیه با اسرائیل و ایالات متحده آمریکا، رقابت ایدئولوژیک دو کشور، و گسترش ناتو به سمت شرق از جمله موارد تأثیر گذار در سیاست دو کشور است.

عربستان: این کشور نیز برای افزایش نفوذ در منطقه، رهبری جهان اسلام، بازار نفت، عراق، بحرین، سوریه و ... با ایران رقابت دارد.

ایالات متحده آمریکا: بعد از پیروزی انقلاب اسلامی ایران و تیرگی و قطع روابط با آمریکا همواره سیاست‌های دو کشور در تصمیمات سیاسی طرفین تأثیر داشته است. خاورمیانه، سرزمینی است که ایالات متحده آمریکا در آن، هم پیمانان کلیدی و منافع مهم دارد که توسط ایران می‌تواند مورد تهدید قرار گیرد. در نتیجه آمریکا همواره می‌کوشد تا ایران را منزوی و با چالش مواجه سازد که بارزترین آنها مسأله هسته‌ای ایران است.

اتحادیه اروپا: در سالهای گذشته و با تهدیدها و دخالت‌های مستقیم و غیرمستقیم آمریکا علیه ایران، موضع‌گیری اتحادیه اروپا، توانست ایران را از یک محاصره تمام عیار خارج سازد ولی اکنون اروپا نیز با آمریکا همسو شده و تحریم‌هایی را علیه ایران اعمال و تأثیر زیادی در سیاست خارجی ایران داشته است.

روسیه: نگاه استراتژیک ایران و روسیه به یکدیگر از چندین قرن پیش تا کنون، همواره متحول شده اما این تحول از اهمیت آنها برای یکدیگر نکاسته است. هرچند در مجموع حافظه تاریخی ایرانیان از تعدی‌ها و دشمنی‌های همسایه شمالی همیشه رنجور بوده نکته‌های مثبتی را می‌توان در سیر روابط دو کشور مشخص نمود.

ایران به دلیل موقعیت ژئوپلیتیکی خود، همواره جایگاه ویژه‌ای در سیاست خارجی روسیه داشته است.

کشورهای ایران و روسیه در روند مناسبات جدید در مسائل و موضوعات منطقه‌ای همکاری خوبی داشته‌اند و روابط آنها در راستای برقراری امنیت و ثبات منطقه و جلوگیری از مسابقه قدرت سایر کشورها در آسیای مرکزی و قفقاز شکل گرفته است؛ چرا که آسیای مرکزی و قفقاز یک محدوده امنیتی برای هر دو کشور محسوب می‌شود (شیرغلامی، ۱۳۷۹: ۱۵۲). روسیه به ایران

نگاهی ابزاری داشته و دارد؛ یعنی در طول دوران پس از فروپاشی شوروی، دولتمردان روسیه از همکاری با ایران به عنوان ابزاری برای گرفتن امتیاز از غرب استفاده کرده‌اند.

چین: چین از نظر استراتژیک در منطقه غرب آسیا تازه وارد است. هر چند این کشور از لحاظ استراتژیک در قرن نوزدهم در مجاورت منطقه آسیای مرکزی قرار می‌گرفته است، اما در حال حاضر به عنوان یک قدرت رو به رشد جهانی علائق استراتژیک خویش را در منطقه گسترش داده‌است. ایران برای چین نقش عامل بازدارنده استراتژیک در مقابل آمریکا را بازی می‌کند. مصرف فزاینده کالاهای چینی در ایران و منافع اقتصادی چین و نیاز به انرژی ایران از جمله مسائل تأثیرگذار در روابط دو کشور است. پرونده هسته‌ای ایران نیز در واقع یکی از فرصت‌هایی است که چین جهت رسیدن به جایگاه مهمتر و کلیدی‌تر در منطقه و جهان از آن استفاده می‌نماید.

۴. ۱۰. ۲. بازیگران منطقه‌ای و بین‌المللی و تأثیر مناسبات آنها با عراق

حدود ۱۴ بازیگر منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای از جمله بازیگران مؤثر و فعال در تحولات سال‌های اخیر عراق به شمار می‌روند که به مهمترین آنها اشاره می‌شود:

ترکیه: مسأله کردها، صادرات نفتی عراق از طریق ترکیه، اقلیت قومی ترکمن در عراق، روابط اقتصادی ترکیه با عراق، و... از جمله عوامل بازیگری و نفوذ ترکیه در عراق است.

عربستان: عربستان با حمایت از اهل تسنن عراق می‌کوشد تا جای پای در تحولات عراق برای خود پیدا نماید.

رژیم صهیونیستی: رژیم صهیونیستی تلاش دارد تا با تأثیرگذاری بر بازیگران داخلی عراق از آن در زمینه ضرورت تغییر نگاه به مسأله فلسطین و مناسبات با خود استفاده و با بهره‌گیری از محیط جدید عراق، به معادلات خلیج فارس وارد شود. بدین‌منظور اقدامات گسترده‌ای را با حمایت آمریکا در عراق بویژه کردستان انجام می‌دهد.

ایران: اقلیت قومی کرد، شیعیان عراق و دلبستگی‌های ایران به عتبات عالیات، حوزه‌های علمیه نجف و کربلا، گروه‌های سیاسی شیعی، نیازهای اقتصادی عراق به ایران و وجود حکومتی نزدیک به دیدگاه‌های ایران از جمله دلایل نفوذ در عراق و بازیگری قوی و تأثیرگذار در این کشور است.

آمریکا: آمریکا بدنبال بهانه‌هایی در آغاز سال ۲۰۰۳، به عراق حمله و رژیم صدام را سرنگون کرد (پوراردکانی، فروردین ۱۳۸۲: ۱۷۷-۱۶۲). به این ترتیب دور جدیدی از روابط عراق - آمریکا آغاز و حضور ایالات متحده در عراق تا مدت‌های مدیدی تثبیت شد. مسأله انرژی و حمایت از اسرائیل از جمله عوامل دخالت آمریکا و اشغال این کشور بود.

اتحادیه اروپا: کشورهای اتحادیه اروپا از جمله فرانسه و آلمان هرچند در تحولات عراق نقش دارند اما این انگلیس است که با همراهی با آمریکا در اشغال عراق هم اکنون به عنوان بازیگری اصلی در عراق مطرح است.

روسیه: تماس عمده روس‌ها با دولت عراق بعد از کودتای ۱۹۵۸ ژنرال قاسم شروع شد. هدف روس‌ها از این رابطه تضعیف موقعیت انگلیس و آمریکا در خاورمیانه بود. با اشغال عراق هرچند نقش روسیه در این کشور بسیار کم رنگ شد ولی هنوز روسیه با توجه به سبقه تاریخی از بازیگران فرامنطقه‌ای در عراق محسوب می‌شود.

سازمان ملل و اتحادیه عرب: سازمان ملل بخاطر جنگ‌ها و تحریم‌هایی که در عراق صورت گرفت، توانست نقش خود را در تحولات این کشور پر رنگ نماید و در حال حاضر به دلیل گستردگی فعالیت‌ها در این کشور نفوذ زیادی پیدا نموده است. و اتحادیه عرب نیز به دلیل هویت عربی عراق در تحولات این کشور نقش دارد.

۴. ۱۱. قرار گرفتن در کانون توجهات ژئوپلیتیکی قدرتهای بین‌المللی

۴. ۱۱. ۱. جایگاه ایران در نظریه‌های ژئوپلیتیک

اهمیت جایگاه ایران در نظریه‌های ژئوپلیتیک (نظریه‌های ماهان، مکیندر و اسپایکمن) عمدتاً ناشی از این واقعیت است که این کشور، از طریق خلیج فارس و دریای عمان به دریای آزاد راه دارد و دارای موقعیت گذرگاهی است و علاوه بر اینکه بخش‌های شمالی ایران جزء قلمرو قلب محسوب می‌شده و فلات ایران نیز تماماً نقش حاشیه‌ای سرزمین قلب را داشته و بر همین اساس، در اوایل قرن بیستم، ایران نقش حائل بین روسیه و انگلستان را بازی و از مهمترین کانونهای رقابت جهانی بشمار می‌رفت. پس از جنگ جهانی دوم و شکل‌گیری نظام دو قطبی بر اهمیت این جایگاه افزوده شد. با الهام از اندیشه‌های مکیندر و اسپایکمن، سیاست تهدید و

محصورسازی توسط جرج کنان ارائه شد و ایران به لحاظ موقعیت جغرافیایی اش به ویژه در ارتفاعات زاگرس که به عنوان مانع دفاعی طبیعی به اهداف نظامی آمریکا کمک می‌کرد (اطاعت، ۱۳۷۶: ۳۳).

جایگاه ایران در نظریه ژئوپلیتیکی جفری کمپ نیز از اهمیت فوق العاده‌ای برخوردار است. باید با این واقعیت ژئوپلیتیک کنار آمد که نه تنها «هارتلند» به دنیای مطالعات ژئوپلیتیک بازگشته است، بلکه از محل قدیمی خود به سوی جنوب حرکت کرده و در میان دو دریای خزر و خلیج فارس جای گرفته است، آنگونه که ایران در قلب این هارتلند جدید قرار می‌گیرد. بنابراین ایران برای آمریکا، ارزشی معادل همه خاورمیانه را دارد زیرا عاملی تعیین‌کننده در استراتژی درازمدت ایالات متحده به شمار می‌رود (رحیم‌پور، ۱۳۸۱: ۶۰). موقعیت ایران اکنون با عامل اقتصادی (ژئواکونومیک) منطبق شده است و موقعیت آن تبدیل به موقعیت ممتاز بین‌المللی گردیده است. این موقعیت استثنائی جایگزین‌ناپذیر بوده و در منظومه‌های قدرت نقش محوری خواهد داشت (همان: ۴۸).

۴. ۱۱. ۲. جایگاه عراق در نظریه‌های ژئوپلیتیک

عراق با توجه به اینکه در منطقه ژئواستراتژیک خلیج فارس قرار گرفته و از موقعیت ارتباطی ویژه به عنوان ارتباط‌دهنده سه قاره اروپا، آفریقا و آسیا برخوردار و بدلیل وجود منابع سرشار انرژی نفت و گاز، همواره در نظریات ژئوپلیتیکی از جایگاه مهمی برخوردار بوده است. عراق در نظریه‌های جهانی می‌کنندر و اسپایکمن در هلال داخلی یا حاشیه‌ای (ریملند) قرار گرفته و به صحنه کشمکش دو نیروی زمینی و دریایی تبدیل گردید. این کشور هرچند با آبهای آزاد ارتباط دارد اما به دلیل محدودیت این دسترسی و مناسب نبودن سواحل آن نقش قابل توجهی در نظریه ماهان نداشته است.

کشور عراق همچنین با دارا بودن حدود ۱۰ تا ۱۱ درصد ذخایر نفت کشف شده جهان و قرار گرفتن در رتبه دوم جهانی از این نظر با توجه به موقعیت خود در نظریه بیضی استراتژیک انرژی جفری کمپ قرار گرفته است و در نتیجه نقش مهمی در بازیهای ژئواستراتژیک قرن بیست و یکم ایفا خواهد کرد (نیکسون، ۱۳۷۴: ۱۳۲).

تجزیه و تحلیل و نتیجه‌گیری

با بررسی عوامل ژئوپلیتیکی دو کشور ایران و عراق می‌توان نتیجه گرفت که در اکثر عوامل ایران یا برتری کامل و یا حداقل برتری محسوسی نسبت به عراق دارد. ما این عوامل را در قالب چهار فاکتور کلی فیزیکی، انسانی، اقتصادی و سیاسی مورد بررسی قرار دادیم. عدم دسترسی مناسب عراق به آبهای آزاد و نیاز آن به همسایگان و همچنین وضعیت طبیعی و عدم وجود دفاع طبیعی آن در مقابل همسایگان از جمله تنگناهای ژئواستراتژیکی و ضعف این کشور به شمار می‌آید. که می‌تواند از طریق ایران برطرف شود. پس به لحاظ موقعیت ارتباطی، عراق به نوعی به تمام همسایگان خود وابسته است ولی ایران به غیر از مسیر ترکیه، مسیری مناسب برای سایر همسایگان خود می‌باشد.

از نظر عمق استراتژیک نیز ایران بخاطر پراکندگی جمعیت، امکانات استراتژیک و... خود در کل سرزمین موقعیت مناسبی داشته ولی عراق به دلیل پراکندگی امکانات استراتژیک و همچنین مراکز جمعیتی و استراتژیک خود در ۲۰۰ کیلومتری مرزهایش از موقعیت مناسبی برخوردار نبوده و در مقابل ایران آسیب‌پذیر است. علاوه بر این فلات ایران از نظر ارتفاعی و توپوگرافیکی اشراف و تسلط کامل به جلگه‌ها و چاله‌ها و دشتهای پیرامون خود بویژه عراق دارد و این بزرگترین امتیاز ژئواستراتژیکی برای این کشور محسوب می‌شود. علاوه بر این ایران و عراق هرچند از نظر هندسی تا حدودی جز کشورهای فشرده محسوب می‌شوند ولی میزان فشردگی آن نسبت به ایران کمتر است.

از لحاظ ویژگی‌های کمی و ساختار جمعیتی، کشور ایران نسبت به عراق وضعیت بسیار مطلوب‌تری دارد. مقایسه وضعیت شاخص‌های توسعه انسانی در دو کشور ایران و عراق نیز نشان‌دهنده آن است که با وجود آنکه دو کشور در بین کشورهای متوسط از لحاظ توسعه انسانی قرار دارند اما نه تنها ایران، بالاتر از عراق است بلکه وضعیت شاخص‌های توسعه انسانی آن به شدت رو به بهبود است در حالی که در عراق با توجه به مشکلات مختلف، سقوط اکثر این شاخص‌ها را شاهد بوده است.

بررسی عوامل اقتصادی نیز نشان از وضعیت مطلوب‌تر ایران به دلیل ثبات و همچنین زیربنای اقتصادی و تکنولوژیکی و منابع طبیعی دارد. و با وجود اینکه عراق از نظر منابع

آبی در وضعیت بهتری نسبت به ایران قرار دارد اما به خاطر موقعیت جغرافیایی، منابع آبی این کشور با تهدیدهای جدی مواجه است. داشتن موقعیت پایین دستی یک تهدید و تنگنای هیدروپلیتیکی برای کشور عراق محسوب می‌شود. براین اساس کشورهای ترکیه و ایران به خاطر قرار گرفتن کانوهای آبگیر و سرچشمه رودخانه‌های عراق در قلمروشان از مزیت‌های هیدروپلیتیکی بسیار بالای نسبت به آن کشور برخوردار هستند.

براساس مدارک و اطلاعات موجود سرزمین ایران از دوره پارینه سنگی (یکصد هزار سال قبل) محل زیست انسان بوده و آثار پیشرفته‌تری از حیات انسان در دوره‌ای پس از آن یافت شده است. عراق کنونی (بین‌النهرین سابق) نیز هر چند کانون یکی از قدیمی‌ترین تمدن‌های بشری بوده اما از جمله کشورهایی است که در قرن بیستم و پس از فروپاشی امپراتوری عثمانی ایجاد و فاقد پیشینه تاریخی قومی به عنوان یک حکومت - ملت مستقل است.

بنابراین موقعیت و فضا، وحدت سرزمینی، سابقه کهن، زبان، دین و مذهب، نژاد و قومیت، ساختار فرهنگی و اسطوره‌ای هویت ملی و احساس تعلق به آن را در بین ایرانیان تقویت کرده است. ولی عراق فاقد همه این مقوله‌هاست. این عوامل می‌تواند انسجام سیاسی ایرانیان را تقویت نماید ولی عراق را به دلیل شکافهای ساختاری، با چالشها و اختلافات داخلی، بویژه بین اعراب و کردها و یا شیعیان و اهل تسنن مواجه سازد.

از نظر ساختار دفاعی و نظامی همواره این نقص و شکاف مورد توجه نیروهای مسلح ایران بوده است که بودجه و برخی از اختیارات دیگر در ید قدرت دولت و قوه مجریه است در حالی که نیروهای مسلح دارای سلسله مراتب مستقل و در تابعیت فرماندهی معظم کل قوا هستند. و این دو گانگی بین بکارگیری و پشتیبانی باعث عدم اجرای صحیح برخی مأموریت‌ها می‌شود. هر چند این دوگانگی بیشتر در اجرای نادرست قانون است. ولی عراق با وجود این مشکل مواجه نیست اما بیشتر از ساختار نیروهای مسلح خودو همچنین نفوذ بیگانگان رنج می‌برد.

وضعیت عراق به لحاظ ترکیب قومی و مذهبی و عدم تجانس، باعث بازیگری بازیگران مختلف داخلی، منطقه ای و فرامنطقه ای شده است؛ این در حالی است که ایران با وجود استقلال و عدم وابستگی به سایر قدرت‌ها و همچنین انسجام طبیعی و انسانی نقش سایر بازیگران را در امور

داخلی و خارجی خود کم رنگ نموده است. عواملی که بازیگری ایران در عراق را تقویت نموده و این کشور را به یک بازیگر اصلی در عراق کنونی تبدیل کرده است بطوری که آمریکا نیز به این نقش اذعان داشته و با ایران برای ایجاد امنیت در عراق به مذاکره می‌نشیند - عنصر مذهب و بعد از آن قومیت و همچنین نیاز ژئوپلیتیکی عراق به ایران و ... است.

به‌طور کلی بررسی جایگاه ایران و عراق در نظریه‌های ژئوپلیتیکی قرن بیست و بیست و یکم نشان می‌دهد که دو کشور ایران و عراق از جایگاه استراتژیکی برخوردار بوده‌اند ولی ایران در این زمینه نیز از ویژگی استراتژیکی برتر نسبت به عراق برخوردار بوده است. هرچند که این موقعیت زمینه دخالت بیگانگان و قدرت‌های برتر جهانی را در امور داخلی ایران فراهم می‌ساخته است.

در مجموع بررسی ویژگی‌های ژئوپلیتیکی ایران و عراق نشان داد که ایران نسبت به عراق از شرایط بسیار مطلوب‌تری در این زمینه برخوردار است.

منابع

۱. اتوتایل، ژوناروید، دالبی، سیمون و روتلج، پاول (۱۳۸۰)، اندیشه‌های ژئوپلیتیک در قرن بیستم؛ ترجمه محمدرضا حافظ‌نیا و هاشم نصیری؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی؛
۲. احمدی، حمید (۱۳۸۲)، آسیب‌شناسی جریانهای سیاسی عراق؛ فصلنامه راهبرد شماره ۲۸؛
۳. احمدی، کورش (۱۳۸۴)، عراق پس از سقوط بغداد؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛
۴. اطاعت، جواد (۱۳۷۶)، ژئوپلیتیک و سیاست خارجی ایران، تهران: نشر سفیر؛
۵. امان‌اللهی بهاروند، سکندر (۱۳۸۰)، بررسی علل گوناگونی قومی در ایران از دیدگاه انسان‌شناسی؛ فصلنامه مطالعات ملی؛ سال سوم؛
۶. بهروزی‌فر، مرتضی و نسیمی، همایون (۱۳۸۳)، خلیج فارس و بازارهای جهانی انرژی؛ اطلاعات سیاسی و اقتصادی؛ سال نوزدهم؛ شماره پنجم و ششم؛
۷. پوراردکانی، عباس باقر (فروردین ۱۳۸۲)، بررسی مشروعیت حمله نظامی امریکا به عراق، تهران: مجله تحولات جهان، مؤسسه بین‌المللی ابرار معاصر؛
۸. توال، فرانسوا (۱۳۸۲)؛ ژئوپلیتیک شیعه؛ ترجمه: کتابون باصر؛ تهران: انتشارات ویراستار؛
۹. جعفری والدانی، اصغر (۱۳۷۶)، بررسی تاریخی اختلافات مرزی ایران و عراق، چاپ دوم و سوم، تهران، انتشارات دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛
۱۰. جعفری والدانی، اصغر (۱۳۸۲)، روابط خارجی ایران (بعد از انقلاب اسلامی)؛ تهران: انتشارات آوای نور؛
۱۱. حاجیانی، ابراهیم (۱۳۸۰)، الگوی سیاست قومی در ایران؛ فصلنامه مطالعات راهبردی؛ سال چهارم، شماره اول و دوم؛
۱۲. حافظ‌نیا، محمدرضا (۱۳۸۱)، جغرافیای سیاسی ایران، تهران: سمت؛
۱۳. حافظ‌نیا، محمدرضا (۱۳۸۵)، اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک، مشهد: پژوهشکده امیرکبیر؛
۱۴. حافظ‌نیا، محمدرضا (۱۳۷۹)، مبانی مطالعات سیاسی و اجتماعی (جلد اول)، قم: سازمان حوزه‌ها و مدارس خارج از کشور؛
۱۵. رنجبر، جواد (۱۳۸۳)؛ نگاهی به دیدگاههای اروپایی و تطبیق آن با پرونده هسته‌ای ایران؛ مجموعه مقالات پرونده هسته‌ای ایران، روندها و نظریه‌ها؛ تهران: موسسه فرهنگی و مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر تهران؛

۱۶. سالیانجر، پیر و لوران، اریک (۱۳۷۴): جنگ خلیج فارس پرورند محرمانه، ترجمه ۴۶- سوسن احمدزاده، چاپ دوم، تهران: انتشارات اطلاعات.
۱۷. سیف‌زاده، سیدحسین (۱۳۷۹). عراق ساختارها و فرایندهای گرایش‌های سیاسی؛ تهران: انتشارات مرکز انقلاب اسلامی؛
۱۸. شیر غلامی، خلیل (بهار ۱۳۷۹)، بررسی امکان اتحاد استراتژیک بین ایران و روسیه، فصلنامه امنیت ملی، سال اول، شماره ۳؛
۱۹. صفوی، سیدیحیی (۱۳۷۸)، مقدمه‌ای بر جغرافیای نظامی ایران- شمال غرب و غرب کشور؛ تهران: سازمان جغرافیایی ن- م؛
۲۰. عزتی، عزت‌الله (۱۳۷۷)، ژئوپلیتیک؛ تهران: انتشارات سمت؛
۲۱. عزتی، عزت‌الله (۱۳۸۰)، ژئوپلیتیک در قرن بیست و یکم؛ تهران: سمت؛
۲۲. عزتی، عزت‌الله (۱۳۸۱)، تحلیلی بر ژئوپلیتیک ایران و عراق؛ تهران: موسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه؛
۲۳. فولر، گراهام (۱۳۷۷)، قبله عالم ژئوپلیتیک ایران؛ ترجمه: عباس مخبر؛ تهران: نشر مرکز؛
۲۴. فیروزی، محرمعلی (۱۳۸۳)، تحلیل ژئوپلیتیک روابط ایران و عراق؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته جغرافیای سیاسی به راهنمایی دکتر زهرا احمدی پور؛ دانشگاه تربیت مدرس تهران؛
۲۵. کاتم، ریچارد (۱۳۸۳)، ناسیونالیسم ایران؛ ترجمه احمد تدین؛ چاپ سوم، تهران: انتشارات کویر؛
۲۶. کاظمی، علی اصغر (۱۳۷۲)، روابط بین‌الملل در تئوری و عمل، تهران: نشر قومس؛
۲۷. کریمی‌پور، یدالله (۱۳۷۹)، مقدمه‌ای بر ایران و همسایگان، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی دانشگاه تربیت معلم؛
۲۸. مرکز آمار ایران (۱۳۸۴)، سالنامه آماری کشور ۱۳۸۳؛
۲۹. میرحیدر، دره (۱۳۸۰)، مبانی جغرافیای سیاسی؛ چاپ هشتم؛ تهران: انتشارات سمت؛
۳۰. موحد دانش، علی اصغر (۱۳۷۳)، هیدرولوژی آبهای سطحی ایران؛ تهران: انتشارات سمت؛
۳۱. یوسفی، مهدی (۱۳۸۴)، مجموعه گزارش کشوری انرژی عراق؛ تهران: مؤسسه مطالعات بین‌المللی انرژی؛
۳۲. موسوی لاری (۱۳۷۸)، مشارکت سیاسی، احزاب و انتخابات (سخنرانی)؛ مجموعه مقالات مشارکت سیاسی احزاب و انتخابات؛ تهران: دفتر مطالعات و تحقیقات سیاسی وزارت کشور؛

۳۳. نهازی، غلامحسین (۱۳۷۸)، بحران آب در خاور میانه؛ تهران: مرکز مطالعات استراتژیک خاور میانه؛

۳۴. نیکسون، ریچارد (۱۳۷۴)، پیروزی بدون جنگ (۱۹۹۹)؛ ترجمه فریدون دولتشاهی؛ چاپ چهارم؛ تهران: مؤسسه اطلاعات؛

35. <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/iz.html>;
36. [http://www.cia.gov/cia/publication.factbook/gcos/irhtm/\(2006\)](http://www.cia.gov/cia/publication.factbook/gcos/irhtm/(2006));
37. H. Cordesman, Anthony. (2000); *the Military Balance in the Gulf and the Threat from Iraq*. Center for Strategic and International Studies;
38. H. Cordesman, Anthony. (2005); *the Middle East Military Balance: Definition, Regional Developments and Trends*. Center for Strategic and International Studies;
39. Moshipouri, Mohmood (2004); *US policy toward Iran in post war Iraq: ontagonism or engagement? The Muslim world*, volume 24; October;
40. UN & Plan and Budget Organization of Iran (1999); *Human Report of Islamic Republic of Iran*; Tehran: UNDP;
41. UN (2005); *Iraq Living Conditions Survey 2004: Volume I*; Baghdad: Iraq;
42. UN (2006); *Human Development Report 2005*; New York: UNDP;
43. World Health Organization (2006); *World Health Statistics 2006*; Switzerland: WHO;
44. United Nation (2005); *Report on the World Social Situation, 2005*; New Yurk; General Assembly;
45. Fuller, E.Graham (2003); *Islamist Politics in Iraq after Saddam Hussein*; Washington: www.usip.org.